

Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kùltür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)*

Elimination of the Ottoman Material Cultural Heritage in Bulgaria (1878-1908)

Aşkın Koyuncu**

Özet

Balkanlarda ulus devletlerin kuruluşu Osmanlı geçmişi ile büyük bir kırılma yaşanmasına, Osmanlı geçmişinin reddine ve Osmanlı mirasının tasfiyesine sebep oldu. Bulgaristan'da saf bir ulusal kimlik inşası ve ulus devletin konsolidasyonu sürecinde Osmanlı mirasının tasfiyesi Avrupalılaştırmanın ön koşulu olarak görüldü. Bu nedenle Bulgar modernleşmesi, en başından bir "deosmanizatsiya" hareketine büründü. Ancak, Bulgaristan'da Osmanlı mirasının tasfiyesi mücerret bir modernleşme sorunu olmaktan çok, din taassubu, ulusçuluk ve ulus devlet modelinin telkin ettiği bir zorunluluktur. Bulgar aydını ve devlet adamları Osmanlı hâkimiyetini Hıristiyan Bulgar kültürünün bastırıldığı ve gelişiminin engellendiği bir esaret ve zulüm dönemi olarak telakki ettiler. Bu tahayyül Osmanlı döneminin ve Osmanlı hâkimiyeti ile özdeşleştirilen kurumların, geleneklerin, Türk ve Müslüman grupların, *hayrât* ve *müberrâtın* hor görülmesine ve şeytanileştirilmesine sebep oldu. Bulgar kimliğinde artık Şarklı unsurlara yer yoktu. Bu nedenle yeni Bulgar devleti siyasi, idari, sosyal, ekonomik, kültürel, demografik ve dinsel alanlara nüfuz eden Türk, İslami ve Şarklı etkilerin tasfiyesine çalıştı. Bu bağlamda geçmişin istenmeyen unsurları arasında Osmanlı maddî kùltür mirası ön sıraya yerleştirildi ve şehirlerin modernleştirilmesi adına çok sayıda Osmanlı eseri yıkıldı. Bulgaristan'da Osmanlı maddî kùltür varlıklarının tasfiyesi 93 harbi ile başladı ve Berlin Anlaşmasına aykırı olarak incelediğimiz dönem boyunca sürdü. Bâbîâli ve Osmanlı komiserlerinin çabalarına ve protestolarına rağmen Osmanlı dönemini hatırlatan çok sayıda cami, mescit, minare, medrese, hamam, mezarlık, tekke, türbe, han, kervansaray vb. eser Bulgar belediyeleri tarafından şehirlerin yeniden inşası ve planlanması gerekçeleri ile yıkıldı. Osmanlı eserlerinin tasfiyesi, gerçekte Bulgar hükümetlerinin ülkenin Hıristiyan Bulgar karakterini vurgulamak için uyguladıkları bilinçli bir politikanın

* Bu makale çeşitli ilave ve değişikliklerle yazarın Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız danışmanlığında hazırladığı *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık 2005).

** Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: askinkoyuncu@comu.edu.tr

sonucuydu. Camiler din taassubu ve ulusçuluğun başlıca hedefiydi. Nitekim bu dönemde şehirlerdeki camilerin çoğu yıkılırken bazıları kilise, müze, okul, hastane, matbaa, depo ve cephaneliğe dönüştürüldü. Mesela Sofya'da savaştan önce mevcut olan 44 camiden yalnızca bir tanesi ayakta kaldı. Sonuç olarak, Bulgaristan'da Osmanlı sonrasında en köklü değişim şehirlerin görünümü, fiziksel yapısı ve mimarisinde meydana geldi.

Anabtar Kelimeler: Osmanlı mirası, Bulgaristan, Sofya, Osmanlı eserleri, Kültür mirası, tasfiye.

Abstract

The foundation of independent nation-states in the Balkans caused a deep break with and rejection of the Ottoman past and elimination of the Ottoman legacy. The elimination of the Ottoman legacy was considered as a precondition of the Europeanization in the process of construction a purely national identity and consolidation of the nation-state in Bulgaria. Thus, Bulgarian modernization turned into “*de-Ottomanization*” movement from its beginning. However, the elimination of the Ottoman legacy was not merely an issue of modernization, but was a necessity inspired by religious fanaticism, nationalism and nation-state model. Bulgarian intellectuals and statesmen considered the Ottoman rule as a period of slavery and tyranny in which the Christian Bulgarian culture was oppressed and its development was hindered. This perception gave rise to despising and demonizing of the Ottoman period and of the Turks and other Muslim peoples, institutions, traditions and religious or secular monuments associated with Ottoman rule. No longer was there a place for Oriental elements in the Bulgarian identity. Therefore, the nascent Bulgarian state tried to eliminate Turkish, Islamic and Oriental influences that penetrated into the political, administrative, social, economic, cultural, religious and demographic spheres. In this context, Ottoman material cultural heritage was put on the top of the agenda among the undesired elements of the past. As a result, numerous Ottoman monuments were demolished in the name of modernization of the cities. The destruction of the Ottoman monuments in Bulgaria started during the Ottoman-Russian War of 1877-1878 and continued through the period under examination notwithstanding the Berlin Agreement. In spite of the efforts and protests of the Sublime Porte and of the Ottoman commissaries, a large amount of mosques, masjids, minarets, madrasas, public baths, cemeteries, dervish lodges, tombs, inns, caravansaries and other buildings reminding the Ottoman past were destroyed by the Bulgarian municipalities under the pretext of rebuilding and planning of the cities. In fact, the destruction of Ottoman monuments was the result of a deliberate policy of the Bulgarian governments to emphasize the Christian Bulgarian character of the country. The mosques were the primary target of the religious fanaticism and nationalism. Thus, while most of the mosques in the cities were

demolished, some others were converted into the churches, museums, schools, hospitals, printing-houses, warehouses, arsenals etc. in this period. For example, there were 44 mosques in Sofia before the war, but only one of them was spared. In conclusion, the most radical changes occurred in appearance, in physical structure and in architecture of the cities in the post-Ottoman Bulgaria.

Keywords: Ottoman legacy, Bulgaria, Sofia, Ottoman monuments, cultural heritage, elimination.

Giriş

Balkanlarda ulus devletlerin kuruluşu, ilgili halkların yalnızca siyasî açıdan Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmalarına değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan da Osmanlı nüfuzundan çıkmalarına, Osmanlı geçmişi ile derin bir kırılmaya ve Osmanlı mirasının tasfiyesi ile senkronize bir Avrupalılaştırma sürecine işaret eder.¹ Osmanlı sonrasında, Balkanlarda ulus devletin ve ulusal kimliklerin inşasında Osmanlı mirasından ve onun toplumsal yaşamın bütün alanlarına nüfuz eden etkilerinden kurtulmak, Avrupalılaştırmanın ön koşulu ve muadili sayılmıştır. Nitekim Bernard Lory, Bulgaristan örneğinde *deosmanizatsiya* (Osmanlılıktan ve Osmanlıya ait şeylerden uzaklaşma) ile Avrupalılaştırma hareketinin veya Şarkın izlerinden arınma ile Batı kültürü ile bütünleşme çabalarının eş anlamlı ve birbirini tamamlayıcı bir olgu olarak görüldüğü kanaatinde dir.² Gelgelelim, Bulgaristan'da Osmanlı mirasının tasfiyesi mücerret bir modernleşme sorunu olmaktan çok, din taassubu, ulusçuluk ve ulus devlet modelinin telkin ettiği bir zorunluluk olarak değerlendirilmelidir. Çünkü dinsel, etnik, kültürel stereotip ve önyargılar ile yeni ve özgün bir ulus devlet yaratma iştiağı, tasfiye hareketinde daha belirgin bir rol oynamış ve ulus devlet meşruiyetini Osmanlı mirasının tasfiyesinden almıştır. Bu yüzden Bulgaristan'da ulus devlet, en başından modernleşmenin siyasal örgütlenme biçimi olarak algılanmış ve yönetici seçkinler devlet mekanizmasını ve toplumsal yaşamı Batılı referanslar doğrultusunda yeniden inşa etme ve evrimleştirme yolunu seçmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı geçmişinin yadsınması, inkârı, karalanması ve izlerinin silinmesi hareketi yeni bir kimlik, yeni bir toplum, yeni

¹ Maria Todorova, "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", L. Carl Brown (Ed.), *İmparatorluk Mirası, Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 75, 86.

² Bernard Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo, Bulgarskata Gradska Kultura, 1878-1900*, pre. Lilina Yanakieva, Amisitia, Sofiya 2002, s. 7, 8. Ayrıca bkz. Roumen Daskalov, *Kak se misli Bulgarskoto vrazhdane*, LİK, Sofiya 2002, s. 84, 85; Aynı yazar, *The Making of a Nation in the Balkans, Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press, Budapest, New York 2004, s. 46, 47; Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 9-12.

bir ulus ve yeni bir devlet inşasının temeli olarak kullanılmış ve dil ve din farklılığı geçmişle kopuş sürecini hızlandırmıştır. Bu anlamda geçmişin istenmeyen unsurları arasında Osmanlı maddî kültür mirası ilk sıralara yerleştirilmiş ve şehirlerin modernleştirilmesi adına çok sayıda Osmanlı eseri yıkılmıştır. Bu nedenle Bulgaristan'da Osmanlı sonrasında şehirlerin fiziksel yapısı, mimarisi ve görünümünde köklü bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim her ne kadar modern şehircilik anlayışının kaçınılmaz bir sonucu gibi görünse de şehir planlarının hazırlanış ve imar faaliyetlerinin ve uygulanış biçimi tasfiye hareketinin bilinçli bir yıkım politikasının ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim A. İşirkov'un, Sofya ile ilgili olarak 1912'de sarf ettiği "*Yunanlıları bizim eserlerimizi tabrip etmiş olmaları yüzünden kınamak için yeteri kadar kelime bulamayan bizler, kendimiz, Türk eserlerini fanatik bir çılgınlıkla yıktık*"³ şeklindeki sözleri bu duruma işaret eder.

Bulgar Ulusçuluğu ve Osmanlı Mirasının Algılanışı

Bulgaristan'da Osmanlı mirasının tasfiyesi hareketinin zihinsel arka planı Bulgar milliyetçiliğinin doğasında gizlidir. Balkanlarda 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarından itibaren ulusal düşünce tüccar, öğretmen, gazeteci, edebiyatçı ve paradoksal olarak papazlardan oluşan "*entelijansiya*" sınıfı tarafından yörgülüş ve modern ulusu ve müstakbel ulus devleti düşleyen, onun fikrî ve kültürel temellerini atan da bu sınıf olmuştur.⁴ Entelijansiya sınıfı, Balkanlarda kimliklerin ayrışmasında dinin belirleyici olduğu Ortodoks cemaatinin dil ve etnisiteye dayalı laik ve lengüistik birimlere bölünmesi sürecini başlatmıştır. Böylece Balkanlarda milliyetçilik bir yandan Osmanlı karşıtlığı ve Türk düşmanlığı üzerinde biçimlenirken, diğer yandan gayri Rum Ortodoks unsurlar arasında Fener Patrikhanesine duyulan tepkinin artmasına yol açmış ve Osmanlı millet sisteminin sınırlarının zorlanmasına sebep olmuştur.⁵ Bulgar milliyetçiliği de bu doğrultuda şekillenmiştir. Ulusal kimliklerin tanımlanması ve inşası

³ A. İşirkov, *Grad Sofiya: Prez XVII vek*, Tsarska Pridvorna Peçatnitsa, Sofiya 1912, s. 2; Petâr Mijatev, "Bulgaristan'daki Osmanlı Anıtları", Çev. Yaşar Yücel, *Belleten*, Cilt L, Sayı 196, Ankara 1986, s.291.

⁴ İlber Ortaylı, "Balkan Milliyetçiliği", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 36, Eylül-Ekim 1995, s. 5-10; Aynı yazar "Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 27; Daskalov, *The Making of Nation in the Balkans*, s.131.

⁵ Bkz. Paschalis M. Kitromilides, " 'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly*, Vol. 19, No. 2, 1989, s.151,152,179; Victor Roudometof, "From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 16, 1998, s. 29-31; Todorova, "Balkanlardaki Osmanlı Mirası", s.76.

esnasında aydınlar daha en başından kendileri ile yöneticileri (Türkler) arasına sınırlar çizerek *yabancılaşma* ve *ötekileştirme* sürecini başlattılar veya din farklılığından beslenen mevcut ayrımları derinleştirdiler. Bu yüzden siyasî, idarî, ekonomik, kültürel, sosyal, dinî, demografik vs. alanlardaki Osmanlı etkileri henüz bağımsızlık öncesinde ulusçu aydınlar tarafından yerli Hıristiyan halka dayatılan yabancı unsurlar ve inorganik eklentiler şeklinde nitelenerek tahkir edilmeye ve reddedilmeye başlandı.⁶ Böylece, Balkanlarda Osmanlı varlığı, daha mirasa dönüşmeden Osmanlı mirasının kaderi tayin edilmiş oluyordu.

Bulgar aydını arasında *Osmanlı*'dan uzaklaşma ve yabancılaşma hareketi, bağımsızlıktan çok önce başlamış, uluslaşmaya paralel olarak güçlenmiş ve 1878'den sonra hâkim cereyan halini almıştı. Her şeyden önce Bulgar aydınları açısından Osmanlı İmparatorluğu Türklerin imparatorluğuydu ve Şarklı, yabancı, Müslüman bir medeniyeti temsil ediyordu.⁷ Bulgar aydınları saf bir Bulgar kimliği arayışında sıradan halka "*ötekini*", "*yabancıyı*" gösterirken, Ortaçağ Bulgar krallıkları ve toplumlarını yücelterek Osmanlı hâkimiyetini ulusal değer ve erdemlerin yok edildiği, Hıristiyan kültürünün bilinçli olarak bastırıldığı ve gelişiminin engellendiği bir esaret ve zulüm dönemi olarak resmettiler ve Bulgar milliyetçiliğini mağduriyet hissi üzerine inşa ettiler.⁸ Bu anlamda ilk örnek, Bulgarları Rumlaşma tehlikesine karşı uyarması ve onlara eski Bulgar çarları ve azizlerinden örnekler vererek Bulgar tarihine ve diline sahip çıkmaya çağırması bağlamında ismi tarih yazıcılığımızda sıkça telaffuz edilmesine rağmen kendisinin bu yönüne hiç değinilmemiş olan Paisiy Hilendarski'dir (1722-1773). Paisiy 1762'de yazdığı *Slavyanobulgarska İstoriya* (Slav-Bulgar Tarihi) adlı *hagiographic* eserinde *Bulgaristan'ın Türk esaretine girişi, soyluların katledilmesi ve halka yapılan zulümler, çocukların yeniçeri yapmak için toplanarak Türkleştirilmesi, Tırnova Patrikliğinin ilgası, kiliselerin camilere çevrilmesi, çok sayıda kilise, manastır ve sarayın Türkler tarafından yakılıp-yıkılması ve gasp edilmesi, Türk yönetiminin kötülüğü ve katlanılmaz olduğu* vs. konulardan da söz ediyordu. Paisiy'in "Osmanlı" terimini hiç kullanmaması dikkat çekicidir. O, ayrıca "*tursko porobvane*" (Türk köleliği) ve "*agaryansko robstvo*" (Müslüman esareti) gibi terimlerle Bulgar tarih yazıcılığında Osmanlı dönemini nitelemek için sıkça kullanılan "*Tursko robstvo*" (Türk esareti), "*Tursko igo*" (Türk boyunduruğu) gibi klişe terimlerin öncüsüdür.⁹

⁶ Krş. Todorova, "Balkanlardaki Osmanlı Mirası", s. 72-75.

⁷ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo, Bulgarskata Gradska Kultura*, 1878-1900, s.8.

⁸ Krş. Stephen Lewis, "The Ottoman Architectural Patrimony of Bulgaria", *Electronic Journal of Oriental Studies*, IV, 2001 [M. Kiel, N. Landman & H. Theunissen (Eds.), *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht - The Netherlands, August 23-28, 1999*], No. 30, s.2.

⁹ Paisiy Hilendarski, *Slavyanobulgarska İstoriya*, Yay. Yordan İvanov, Sofiya 1914. Bu eserin Bulgarca elektronik nüshalarına aşağıdaki internet adreslerinden ulaşılabilir (Son

Onun çağdaşı Parteniy Pavlovich (tt. 1695-1760), Türkleri halkı İslam'a geçmeye zorlamakla, reddedenleri öldürmekle, kiliseleri camilere çevirmekle suçlarken, ilk Bulgar metropoliti Sofroniy Vračanski'nin (1739-1813) otobiyografisinde ise 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarındaki kargaşa ortamında (Kırcaliler Dönemi, 1790-1813) Türkler yine zalimler, hapsediciler, işkenceciler, katiller, rüşvet yiyiciler, keyiflerine göre kadınları alıp götüröner ve gulampareciler olarak öne çıkıyordu.¹⁰

Bulgar aydınları özellikle 1835'den sonra laik okullar, Osmanlı sınırları dışında yayınlanan Bulgarca gazete, kitap ve risaleler, *çitalışteler* (okuma salonları) ve nihayet küçük ruhban ve kiliseler vasıtası ile Osmanlı imparatorluğunu ve Türkleri *ulusal* gelişimlerini engelleyen ve kendilerini Avrupa çevresinden koparan bir güç olarak tasvir ettiler. Georgi Rakovski, Lüben Karavelov, Vasil Levski ve Hristo Botev'in komitecilik mücadelesine girişmesinden sonra bu süreç hızlandı (1862-1876). Mesela, Georgi Rakovski Türkler hakkında "*parazit gibi yaşayan, Hristiyan kızlarına tecavüz eden Asyalı barbarlar*", "*Dünyada Türkler kadar insanogluna karşı mezalimde bulunmuş başka bir halk yoktur*", "*Türkler bizim ebedi düşmanımızdır*" vb. görüşlere sahipti. Lüben Karavelov, Türkleri "*Asyalı barbarlar*", "*yarı ahlaksız*", "*yarı vahşi*", "*yarı kokuşmuş*", "*homoseksüel*" vb. sıfatlarla aşağılıyor¹¹ ve 1870'de Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması¹² arifesinde "*çorbacı, Rum metropolit ve Türk yönetici üçlüsü ağaçlara asılmadıkça Bulgaristan kurtulamaz*" diyordu.¹³ Ona göre, "*Bir Türk bir Türk'tü. Ne Tanrı ne de Şeytan onu bir insan*

erişim: 15.07.2007): <<http://slovoto.orbitel.bg/dl/paisii.zip>> ve <<http://kodeks.uni-bamberg.de/Bulgaria/media/PaisiiSlavbolgIstText.pdf>>.

¹⁰ Rossitsa Gradeva, "Turks and Bulgarians, Fourteenth to Eighteenth Centuries", Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, The Isis Press, İstanbul 2004a, s. 205-207; Aynı yazar, "Turks in Eighteenth-Century Bulgarian Literature: Historical Roots of Present-Day Attitudes in Bulgaria", *aym kitap*, 2004b, s.219-220.

¹¹ Vera Mutafçieva, "Predstavata na 'drugiya': Obrazit na Turtsite", Antonina Jelyazkova (Ed.), *Vırzki na svvmestimost i nesvvmestimost mejdu Hristiyanin i Müsülmanin v Bulgariya*, IMIR, Sofiya 1995, s. 20, 21; Ulf Brunnbauer, "The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the 'Self' and the 'Other'", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 21, No. 1, 2001, s.41.

¹² Bulgar Kilisesi'nin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 1998.

¹³ Ortaylı, "Balkan Milliyetçiliği", s.8; Aynı yazar "Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik", s.28. Krş. Mercia Macdermott, *A History of Bulgaria, 1393-1885*, George Allen and Unwin, London 1962, s. 209.

haline getirebilirdi".¹⁴ Bağımsızlık öncesi Bulgar aydınındaki genel algılama biçimi bu merkezdeydi.

Öte yandan, Bulgaristan'da milliyetçilik yerel anlamda Osmanlı yönetiminin karşılaştığı krizler ve Rusya'nın güneye doğru yayılma politikası eşliğinde yükseliyordu. Ayanlar, Kırcaliler veya dağlı eşkıyasının (1790-1813) yarattığı dehşetin izleri toplumsal hafızada canlıydı.¹⁵ Tanzimat döneminde Gayrimüslimlerin imparatorlukta sosyal ve hukukî statülerindeki gelişmeler; kilise, manastır ve mektep inşa ve tamirindeki kısıtlamaların gevşetilmesi ulusçu aydınlar tarafından yetersiz görülüyordu. Yine Tanzimat döneminde yapılan ıslah çalışmalarına rağmen "*reyayı bayağı kendi esirleri hükümüne koymuş olan*" gospodarlar ile ağa, zaptiye ve yerel memurların önlenemeyen suiistimal ve kötü muameleleri, Niş ve Vidin'deki köylü isyanlarında başıbozukların yağma ve çapulculukları,¹⁶ yerel halk açısından doğrudan "*Türk zulmü*" olarak algılanıyordu. 1876 Nisan ayaklanması bu algıyı doruk noktasına çıkardı. Bulgar milliyetçilerinin, yukarıdaki tabloyu bütün Osmanlı asırlarına teşmil etmesiyle beş asırlık Osmanlı hâkimiyetini niteleyen terimler *cevr ve taaddi, ribka-i ecnebiye*,¹⁷ *esaret, baskı, zulüm, geri kalmışlık, Şarklılık, dinî fanatizm ve karanlık devir* gibi klişelere indirgendi.¹⁸ Bu tahayyül bir bütün olarak Osmanlı döneminin karalanmasına ve onunla özdeşleştirilen Türk ve Müslüman grupların, kurumların, dinî veya seküler eserlerin şeytanileştirilmesine sebep oldu.¹⁹

Aslında, Bulgar tüccarlar ve seçkinler arasında, özellikle İstanbul Bulgar cemaatinde ve hatta Bükreş'teki Bulgar kolonisinde, güçlü ve reformcu bir imparatorlukta sosyal ve ekonomik gelişme ile dinî ve idarî özerkliği savunan

¹⁴ Macdermott *a.g.e.*, s.209.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Vera P. Mutaşçieva, "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi, Çev. Bayram Kodaman, *Tarih Dergisi*, Sayı 31, Mart 1977, s.163-182; Aynı yazar, *Kırdjaliysko Vreme, İzdadestvo na BAN*, Sofiya 1993; Yücel Özkaya, *Osmanlı Devleti'nde Dağlı İsyancıları (1791-1808)*, Ankara 1981; Bernard Lory, "Razsijdeniya virhu istoričeskiya mit 'pet veka ni klaha'", *İstoričesko Bideşte*, No. 1, 1997, s. 92-98.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bulgaristan İradeleri (Bİ), No. 63 (11 Şaban 1273/6 Nisan 1857); Narodna Biblioteka Kiril i Metodiy (Sofya, NBKM), Orientaliski Otdel, Fon. No. 26 (Vidin), a.e. 819 (3 Zilhicce 1277/12 Haziran 1861); a.e. 820 (20 Muharrem 1278/18 Temmuz 1861); a.e. 821 (28 Muharrem 1278/5 Ağustos 1861); Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 2. baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 30, 53-76, 83-107.

¹⁷ BOA, Bİ, No. 97, lef 1 (7 Rebiülahir 1285/27 Temmuz 1868).

¹⁸ Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Van Gorcum, Assen, Maastricht 1985, s. 44; Lory "Razsijdeniya virhu istoričeskiya mit 'pet veka ni klaha'", 1997, s.92-98.

¹⁹ Lewis *a.g.e.*, s.2.

evrimci ve ılımlı bir grup mevcuttu.²⁰ Ancak, 1864'de Tuna Vilayetinin ve 1870'de Fener Patrikliğinden ayrı müstakil bir Bulgar Kilisesinin kurulmasına ve Bulgaristan'da yaşanan ekonomik gelişmeye²¹ rağmen romantik milliyetçiliğin bağımsızlık dışında bir alternatifle tatmini gayrikabildi. Nitekim son tahlilde kazanan devrimci grup oldu ve Osmanlı mirasının kaderinde de bağımsızlıkla birlikte tek geçerli yaklaşım haline gelen devrimci görüşün Osmanlı algısı belirleyici oldu.²²

Ancak, 1878'de Bulgar bağımsızlığı, aydınlar, komiteciler ve oluşmakta olan burjuvazinin sosyal ve siyasî özgürlük çabaları ile değil, Rus ordusunun zaferi ile geldi. 1876 Nisan ayaklanması ile Rusya'nın Balkanlara müdahalesini meşru kılacak bir zemin yaratıldı. Ayaklanma meşru bir devlete karşı bir isyan hareketinin bastırılması değil, Türklerin Hıristiyanları katletmesi şeklinde sunuldu ve kayıplar abartılarak, mesele Hıristiyanlık-Müslümanlık davasına dönüştürüldü. Bu suretle Avrupa kamuoyu Türkler aleyhine çevrilerek Şark meselesine çözüm yolları aranmaya başlandı.²³ Pan-Slavist ve Gladstone'un temsil ettiği İngiliz liberal çevrelerde, hatta Amerikan basınında Türklerin Avrupa'dan atılması söylemi yaygındı.²⁴ Tarihle 93 harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının amacı da, Balkanlar'da kendi ayakları üzerinde durabilecek bağımsız bir Slav devletinin kurulmasıydı. Savaş Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetine ve Bulgaristan'daki Türk varlığına büyük bir darbe vurdu. Nitekim muharebeler esnasında yaklaşık 800.000 Türk ve Müslüman'ın ölüm veya sürgün suretiyle yerlerinden atılması²⁵ ve Bulgaristan'da yaşanan

²⁰ Todorova "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", s.80-81; Daskalov *Kak se misli Bulgarskoto uzrajadane*, s.233-251; Aynı yazar, *The making of a Nation in the Balkans*, s.138-145; 162-176.

²¹ 1830-1878 arasında Bulgaristan'da zanaatçılık, proto-endüstriyel imalat sektörü, tarımsal üretim ve kentleşmeyi değerlendiren Michael Palairot, Osmanlı yönetiminin Bulgaristan'da ekonomik açıdan en verimli olduğu dönemde sona erdiği sonucuna varmıştır. Michael Palairot, *Balkan Ekonomileri, 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s.95, 96.

²² Krş. Todorova, "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", s.81.

²³ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. LXXXVI-CLXI, Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996a, s. 107-113, Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 47-55.

²⁴ Philip Shashko, "From the Other Shore: The American Perspective of the Eastern Question and Bulgarian Crisis of 1876", *Bulgarian Historical Review*, No. 4, 1990, s. 3-21.

²⁵ Justin Mccarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi, 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1998, s. 108-110; Turan 1998: 134; Aynı yazar, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", Azize A. Yasa - Zeynep Zafer (Ed.), *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000:*

demografik yıkım ancak savaşın bu bağlamı ile anlaşılabilir bir olgudur.²⁶ Netice itibarıyla 93 Harbi özerk statüdeki Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık getirirken, Bosna-Hersek'in Avusturya kontrolüne girmesine sebep oldu. Bulgaristan'da ise beş asırlık Osmanlı hâkimiyetine son vererek özerk bir prenslik kurulmasını sağladı. Ayastafenos Anlaşmasında Makedonya ve Şarkî Rumeli'yi de içeren Bulgaristan Prenslığının sınırları Berlin Anlaşmasında daraltıldı. Bunun sebebi, Avrupalı güçlerin Rus nüfuzunun stratejik olarak Bulgaristan vasıtasıyla Ege Denizine incek olmasından duydukları endişeydi. Berlin Anlaşmasında Şarkî Rumeli, Hıristiyan bir vali yönetiminde özerk bir yönetim kurulması, Makedonya ise ıslahat yapılması şartıyla Osmanlı imparatorluğuna iade edildi. Böylece Bulgaristan Prenslığı, Tuna Vilayeti dâhilindeki Sofya, Vidin, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça ve Tirnova şehirlerinden oluşuyordu. Şarkî Rumeli Vilayeti ise Edirne vilayetine bağlı Filibe, İslimye, Eski Zağra, Tatarpazarcık, Burgaz ve Hasköy'ü içine alıyordu. Bulgaristan Prenslığı, 1885 yılında bir oldubitti ile Şarkî Rumeli'yi ilhak etti, Osmanlı imparatorluğuna bağlılığı ise kâğıt üzerinde kaldı.²⁷

Bulgaristan'da ulus devletin, Sırp ve Yunan örneklerindeki gibi, Rus orduları sayesinde kurulması toplumun sivil temelleri henüz oluşmadığı için radikal ve militan unsurların yükselmesine yol açtı. Böylece ulus, yukarıdan aşağı ulusal önderlerin yürütecekleri bir inşa projesi olarak algılandı.²⁸ Güçlü bir merkezi devlet, bürokrasi, ordu, eğitim kurumları, kilise ve basın Bulgar ulusunun inşası ve yoğrulmasında başrolü oynadılar. Bulgaristan, tıpkı diğer Balkan devletleri gibi, Osmanlı imparatorluğundan farklı etnik ve dini grupları tevarüs etmişti. Bu yüzden Bulgar aydını ve politikacıları Bulgar ulusunun tanımını yapmak ve sınırlarını belirlemek durumundaydı. Balkan milliyetçiliğine has bir olgu olarak görülen etnik ve dini azınlıklardan arınmış, saf bir millet arzusunun öne çıkmasıyla Bulgaristan'da "bir ulus-bir devlet" prensibi benimsendi ve Bulgarca konuşan ve Bulgar Ortodoks Kilisesine mensup olanlar aslı unsur sayıldı. Bir başka ifade ile Bulgar ulusu dil ve din üzerine kuruldu. Bütün

Bildiriler, C. 2, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 768. Ayrıca bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

²⁶ 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti ve Türk varlığı üzerindeki etkileri hakkında bkz. Kemal Beydilli, "Balkanlar'da Dönüm Noktası 93 Bozgunu ve Sonrası", Mehmet Bereketli (Ed.), *Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar*, Rumeli Vakfı Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 25-34; Turan 2001, s.763-771.

²⁷ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 11-19; Aynı yazar, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, s.125-177; Turan 1998, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.55-60.

²⁸ Krş. Fikret Adanır, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Balkan Tarih Yazınında Osmanlı İmparatorluğu", *Toplum ve Bilim*, Kış 1999/2000, Sayı 83, s.224-226.

anayasal özgürlüklere rağmen, etnik ve dini açıdan Bulgar Ortodoks çoğunluktan ayrılanlar “diğerleri” kategorisine yerleştirildi.²⁹ Bu kategoriye Bulgarca konuştukları halde Müslüman oldukları için Pomaklar da dâhildi.³⁰ Azınlık durumuna düşen ve geçmiş dönemin istenmeyen kalıntıları nazarıyla bakılan Türk ve Müslüman nüfus göç etmek veya yeni duruma alışmak zorunluluğu ile karşı karşıya bırakıldı. Buna mukabil küçük etnik ve dini grupların (Rum, Ulah, Gagavuz vs.) asimilasyonu fikri benimsendi.

Ulus devletlerin ihtiyaç duyduğu seçkin bir tarih ve şanlı bir geçmiş inşasında Bulgaristan’da Osmanlı öncesi dönem yüceltilirken, Osmanlı döneminin karalanması yoluna gidildi. Yeni tarih gelenekleri yaratmak ve Osmanlı dönemini bu bağlamlar içerisinde yorumlamak, sadece ulus inşası ve yeni rejimin ülke içinde meşrulaştırılması işlevini görmeye kalmıyor, Batı dünyasına karşı da bir meşrulaştırma amacını güdüyordu.³¹ Böylece, bağımsızlık öncesinde dini literatür ve sözlü kültürde yaşayan efsaneler, aydınlar tarafından Osmanlı hâkimiyetine yönelik olarak üretilen düşünce ve stereotipler tevatür haline getirildi, evrimleştirildi ve gerektiğinde icat edilerek modern zamanlara taşındı. Bu durum Bulgaristan’ın Osmanlı geçmişine olduğu kadar Osmanlı’dan miras kalan Türk ve Müslüman unsurlara karşı da yabancılaşmasını arttırdı.³²

Bulgar devlet adamları açısından Avrupalılaşmanın ilk şartı Osmanlı geçmişinin reddi ve Osmanlı izlerinin silinmesi idi. Çünkü Avrupa bütün olumlu unsurları bünyesinde barındıran örnek bir model olarak telakki edildiği ve Osmanlı kurum ve yapıları için bir mihenk taşı olarak görüldüğü için Şarklı unsurlar Batıya benzerlikleri veya farklılıkları bağlamında değerlendiriliyordu. Bundan dolayı, Osmanlılık geri kalmışlık ve Avrupa’nın dışında kalmakla, Avrupa’yı taklit etmek ise ilerlilikle eşdeğer görülüyordu.³³ Bu anlayış Jusdanis’in tabiriyle gecikmiş modernlik algısının dayattığı bir durumdu. Öte yandan Osmanlı medeniyetinin yabancı, Şarklı, Asyalı, geri kalmış vs. medeni

²⁹ Tsevetana Georgieva, “Pomaks: Muslim Bulgarians”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 12, No. 3, 2001, s.306.

³⁰ Osmanlı dönemi Bulgarları için din değiştirerek Müslüman olmak etnisitenin de değişmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden Pomaklar daha Osmanlı döneminde ana kitleden ıskat edilmişlerdi. Bkz: Gradeva “Turks and Bulgarians, Fourteenth to Eighteenth Centuries”, s.198. Bulgaristan ve Yunanistan’da Müslüman kimliği için bkz. Brunnbauer, “The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece”, s.40-61.

³¹ Adanır, “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Balkan Tarih Yazımında Osmanlı İmparatorluğu”, s.225.

³² Mutafçieva, “Predstavata na ‘drugiya’: Obrazit na Turtsite”, s.20-21; Todorova, “Balkanlar’daki Osmanlı Mirası”, s.72-74, 107-112.

³³ Božidar Jezernik, “Western Perceptions of Turkish Towns in the Balkans”, *Urban History*, Vol. 25, No. 2, 1998, s. 227; Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo, Bılgarskata Gradska Kultura, 1878-1900*, s.175-176

olgularla tavsifi Avrupa merkezli oryantalist değerlendirmelerle de örtüşüyordu. Osmanlı asırları boyunca Balkanlara seyahat eden Avrupalı seyyahlar Balkanların medenî açıdan “Şarklı”, “Asyalı” karakterine vurgu yapmışlar ve Balkanları muhayyel Doğu-Batı sınırının Doğusuna yerleştirmişlerdi.³⁴ Bağımsızlık bir anlamda oryantalizm tuzağına düşen Balkan aydın ve politikacılarına rüşlerini ispatlama ve Avrupalı oldukları iddiasını kanıtlama imkânı vermişti. Bu nedenle, Yunan bağımsızlığından itibaren Balkanlarda kurulan her yeni ulus devletin kendisini Doğu-Batı sınırının Batısında görmesine ve siyasî, sosyal ve ekonomik yapılarını, şehirlerini ve gündelik yaşamlarını kuşatan “*Şarklı lekelerden*” arınmaya çalışmasına şaşmamak gerekir.³⁵

Bulgaristan'ın yeniden yapılandırılması sürecinde Bulgar devlet adamlarının üstesinden gelmesi gereken ilk sorun eski Osmanlı kurumlarının yerine Avrupa kurumlarının ve politik sisteminin ikamesiydi. Devlet teşkilatında Osmanlı mirasının tasfiyesi geçici Rus idaresi döneminde başladı ve yaklaşık yirmi yıl sürdü.³⁶ Bürokrasi, ordu, eğitim, basın, toplum, edebiyat ve sanatta Batı tarzı benimsenmesine rağmen idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda Osmanlı izlerinin silinmesi tedricen gelişti. Osmanlı mirası özellikle popüler kültür ve gündelik yaşam alanları (davranış ve yemek kültürü, zihniyet, alışkanlık ve adetler, dil, müzik, konut mimarisi vs.) ile 93 harbinin yol açtığı nüfus kaybı ve sürekli göçlere rağmen demografi alanında tasfiye hareketine direnç gösterdi. Bulgaristan'da Osmanlı izlerinin silinmesi hareketi, daha çok görünür ve kamusal alanda başarılı oldu ve en radikal değişimlerden birisi kentlerin görünümü, şehircilik, mimarî anlayış ve giyimde meydana geldi.³⁷ Sofya'dan başlayarak şehirlerde yaşanan modernleşme ve fiziksel değişim kısa sürede kendi tiplerini yarattı ve Aleko Konstantinov'un roman kahramanı *Bay Ganü* benzeri Batıya öykünen taklitçi tipler türedi.

Bulgaristan Şehirlerinde Osmanlı Eserlerinin Genel Görünümü

Osmanlı döneminde inşa edilen ve vakıflar sayesinde yaşatılan sivil ve dini yapılarla Balkan şehirlerinin çehresi ve silüetleri değişerek İslamî bir görünüm kazanmıştı. Cami, mescit ve minareler, medrese, tekke, zaviye, türbe, mektep, imaret, hamam, konak, çeşme, bedesten, han, kervansaray, köprü vb. eserlerin yanı sıra, çoğunlukla tek katlı ahşap ve kerpiç evleri, dar

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Jezernik, a.g.e., 211-230; Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 17-51; 187-236.

³⁵ Bkz. Jusdanis 1998, s.9-18, 35-55, 106, 107.

³⁶ Todorova, “Balkanlar'daki Osmanlı Mirası”, s.75, 86.

³⁷ Todorova “Balkanlar'daki Osmanlı Mirası”, s.90. Geniş bilgi için bkz. Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*

ve çıkmaz sokakları, yazın tozlu-kışın çamurlu yolları, arasta, çarşı ve mezarlıkları ile yeşillikler içinde, uzaktan bakıldığında *pitoresk* bir manzara sunan, fakat bakımsız, hijyenik açıdan yetersiz ve genel anlamda modern bir plandan yoksun olan ve dini cemaatlerin farklı mahallelerde yaşadıkları Bulgaristan şehirleri, Osmanlı şehrinin bütün özelliklerini taşıyordu.³⁸ Osmanlı hâkimiyetinin son döneminde Mithat Paşa'nın gayretleri ile Tuna vilayetinde altyapı ve bayındırlık alanlarında önemli gelişmeler kaydedilmişti. Mithat Paşa, belli başlı şehirleri kamu binaları, rüştiye ve sıbyan mektepleri, Türk ve Bulgar çocukları için karma ıslahhaneler (Ruşçuk ve Sofya'da), hastane ve sokak ışıkları ile donatmıştı.³⁹ Ayrıca, Rusçuk limanını ıslah ettiği gibi, Zıştovi'de ana sokakları genişletmiş ve Rıhtım ve Kün Pazar meydanlarını aydınlatmıştı. Sofya'da ise modern şehirciliğin bir timsali olarak bir merkezde birleşen İstanbul, Orhaniye, Lom, Köstendil ve Vitoşa bulvarlarını inşa etmişti. Onun beş dairesel eksen üzerine kurulu imar planı, bağımsızlıktan sonra Sofya şehir planının temelini teşkil etti.⁴⁰

Osmanlı Devleti İslam ideolojisine sahip olduğu için şehirlerde İslam eserleri gelişirken, Hıristiyan eserleri kemiyet ve keyfiyet itibariyle geri planda kalmıştı. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin bulgularına göre, Osmanlı döneminde Bulgaristan'da 2356 cami ve mescid, 142 medrese-darülcürre, 273 mektep, 42 imaret, 174 tekke-zaviye, 116 han, 113 hamam-kaplıca- ılıca, 27 türbe, 24 köprü, 75 çeşme, 3 sebil, 26 kervansaray ve saray, kale, hastahane, kütüphane, saat kulesi, bedesten vs. olmak üzere toplam 3399 adet eser inşa edilmişti.⁴¹ Bağımsızlıkla birlikte Şarkî Rumeli hariç olmak üzere Bulgaristan Emetine miras kalan vakıf *hayrât* (cami, mescit, medrese, imaret vs.) ve *mübberrâtın* (han, hamam, çeşme, köprü vs.) sayısı 2051 idi.⁴² Aşağıdaki tablolar, bağımsızlık öncesinde Tuna vilayetinin çeşitli şehir ve kasabalarındaki bazı Osmanlı eserleri hakkında bilgiler sunmaktadır:

³⁸ Lory *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.99; Jezernik a.g.e., 1998, s.212, 213.

³⁹ Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 26-28; M. Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 176-178.

⁴⁰ Lory *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.100-115.

⁴¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, Cilt 4, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1982, s. 141-143.

⁴² BOA, A.MTZ.04, No. 172/41, lef 2 (18 Şevval 1326/13 Kasım 1908).

Tablo I. 1285 (1868-1869) Tarihli Tuna Vilayeti Salnamesine Göre Çeşitli Şehir ve Kasabalarda Cami, Mektep, Medrese ve Tekke Sayısı⁴³

Şehirler	Cami	Mektep	Medrese	Tekke
Ruşuk (Ruse)	30	9	6	7
Tutrakan (Tutrakan)	3	4	1	1
Silistre (Silistra)	12	7	6	-
Niğbolu (Nikepol)	12	8	1	1
Plevne (Pleven)	18	4	3	5
Ziştovi (Sviştov)	19	3	1	-
Eski Cuma (Tirgovişte)	17	6	6	1
Razgrad (Razgrad)	11	7	2	4
Şumnu (Şumen)	40	22	6	10
Varna (Varna)	19	12	1	1
Hacıoğlupazarı (Dobriç)	20	12	4	2
Balçık (Balçık)	10	3	1	-
Provadi (Provadiya)	11	3	2	-
Rahova (Oryahovo)	3	1	1	1
Lom (Lom)	5	2	1	-
Tırnova (Veliko Tırново)	31	19	7	4
Osmanpazarı (Omurtag)	8	8	3	1
Selvi (Sevlievo)	10	5	1	-
Lofça (Loveç)	20	11	4	1
Vidin (Vidin)	24	12	1	7
Berkofça (Berkovitsa)	9	5	1	2
İvraca (Vratsa)	7	5	1	2
Sofya (Sofiya)	44	8	4	18
İhtiman (İhtiman)	2	2	2	-
Samakov (Samokov)	10	3	2	2
Köstendil (Küstendil)	16	7	3	16
Yekûn	411	188	71	86

⁴³ Osman Keskiöğlü, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, No. VIII, 1969, s. 322; Osman Keskiöğlü-A. Talha Özyayın, "Bulgaristan'da Türk - İslâm Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, No. XVII, 1983, s. 127.

Tablo II. 1289 (1872-1873) Tarihli Tuna Vilayeti Salnamesine Göre Bazı Sancaklardaki Bina Türleri⁴⁴

Bina Türü	Varna	Tırnova	Sofya	Vidin	Ruşuk
Hane	6.242	9.774	10.583	12.469	20.679
Dükkân	1.723	2.154	4.081	3.369	7.539
Mağaza	632	173	38	382	742
Medrese ve imaret	26	17	15	6	33
Mekteb-i Rüşdiye	3	14	5	7	6
Mekteb-i Sıbyan	36	39	42	32	19
Mahkeme	4	4	5	2	9
Han	66	50	132	81	132
Fabrika	3	15	45	12	45
Su Değirmeni	49	46	152	82	142
Fırın	87	82	174	98	188
Cami	58	61	98	54	134
Kilise, Havra, Manastır	8	14	36	20	32
Hastahane	-	-	-	4	6
Hamam	6	7	7	12	17
Gazino ve Lokanta	-	-	-	7	13
Yekûn	8.943	12.450	15.408	16.637	29.736

⁴⁴ Osman Köksal, “Tanzimat Sonrası Bulgaristan’a Yönelik Bazı Islahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyetinin Kuruluşu”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 2003, s. 69. Rakamlara kasabalar dâhildir.

Tablo III. 1289 (1872-1873) Tarihli Tuna Vilayeti Salnamesine Göre Bulgaristan Sınırlarında Kalan Bazı Şehirlerdeki İbadethane Türleri⁴⁵

Şehirler	Cami	Tekke	Kilise, Havra, Manastır
Ruşçuk (Ruse)	29	7	4
Tutrakan (Tutrakan)	4	6	2
Silistre (Silistra)	12	-	5
Niğbolu (Nikepol)	12	1	2
Plevne (Pleven)	18	-	3
Ziştovi (Şiştov)	19	-	5
Eski Cuma (Tırgovişte)	17	1	3
Razgrad (Razgrad)	11	4	3
Şumnu (Şumen)	40	10	5
Vidin (Vidin)	24	7	6
Rahova (Oryahovo)	4	1	2
İvraca (Vratsa)	8	2	5
Berkofça (Berkovitsa)	8	3	3
Belgraçık (Belogradçik)	2	1	1
Kula (Kula)	3	-	1
Lom (Lom)	5	-	2
Sofya (Sofiya)	44	18	18
Cuma-i Bâlâ (Blagoevgrad)	5	5	1
Radomir (Radomir)	1	3	2
İzladi (Zlatitsa)	7	1	1
Samakov (Samokov)	10	2	5
Köstendil (Küstendil)	16	16	4
İhtiman (İhtiman)	2	-	1
Orhaniye (Botevgrad)	2	-	1
Dubniçe (Dubnitsa)	11	9	3
Tırnova (Veliko Tırново)	22	1	6
Osmanpazarı (Omurtag)	10	-	-
Gabrova (Gabrovo)	-	-	4
Lofça (Loveç)	20	1	2
Selvi (Sevlievo)	9	-	2
Varna (Varna)	16	1	1
Hacıoğlupazarı (Dobriç)	10	2	3
Balçık (Balçik)	11	1	2
Provadi (Provadiya)	5	2	2
Yekûn	427	108	110

⁴⁵ Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, 1998: 192, 193. Rakamlara köyler dâhil değildir.

Tablo IV. 1878 Öncesinde Sofya Sancağında Bazı Bina Türleri⁴⁶

Kaza ve Nahiye	Dükkân, Han, Hamam, Mağaza, Değirmen	Cami ve Mescid	Kilise ve Havra	Medrese ve Islah- hane	İslam Mektep- leri	Gayri Müslim Mektep- leri	Hükümet Konağı vs. mirî Müsak- kafât	Muhtelif Müsak- kafât
Sofya	1.861	55	125	4	29	85	13	124
Köstendil	1.651	37	33	4	22	14	8	76
Samakov	1.077	23	45	3	12	11	2	17
Dubniçe	1.131	19	63	2	6	5	2	102
İzladi	618	25	8	3	15	11	2	11
Radomir	126	6	82	-	5	36	5	3
Orhaniye	965	6	21	1	4	21	1	29
Cuma-i Bâlâ	479	12	15	1	4	4	1	-
İhtiman	145	2	1	1	1	1	3	-
Etrepol	170	6	2	1	4	2	1	6
Breznik	35	1	1	-	1	1	2	-
Teteven	182	-	3	-	-	4	1	3
Yekûn	8.440	192	408	20	103	195	41	371

Savaşın Yol Açtığı Tabrihat

Bulgaristan şehirlerinde Osmanlı mirasının tasfiyesi veya ilk köklü *imar* ve *ıslah* çalışmaları, 93 Harbi esnasında Rus orduları ve gönüllü Bulgarlar tarafından başlatıldı. Sivil Müslümanların yanı sıra cami, mescit, medrese, mezarlık vs. eserler de Rus ve Bulgarların hedefi oldu. Gerek muharebeler esnasında, gerekse Rusların Bulgaristan'dan çekildiği 1879 Temmuzuna kadar Vidin, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Sofya, Filibe, Eski Zağra, Yeni Zağra, Kızanlık vs. yerlerde çok sayıda cami, mescit, mezarlık, medrese vb. eserler Ruslar tarafından tahrip ve ihrak edildi.⁴⁷ Tırnova'da İkinci Bulgar Çarlığından kitabeler taşıyan ve Osmanlı döneminde Kavak Baba Zaviyesi Camisine (Tekye Camisi) dönüştürülen Sv. Çetirideset Miçenitsi (Kırk

⁴⁶ BOA, Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), No. 34/49, tarihsiz. Rakamlara köyler dâhildir.

⁴⁷ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.105; Ömer Turan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 25, Sayı 4, 1996, s. 243, 244; Aynı yazar, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s. 191-201; Aynı yazar, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi", Azize A. Yasa - Zeynep Zafer (Ed.), *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler*, C. 2, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 763-771. s.191-201; Aynı yazar *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.769, 770.

Şehitler) Kilisesi (1230) Rusların şehri işgalinden sonra tekrar kiliseye çevrildi.⁴⁸ Eski Zağra'nın Rus işgaline girişinden sonraki ilk 10 gün içinde 14 adet cami ve minare yıkıldı ve beş asırlık İslam mezarlığı tahrip edildi.⁴⁹ Kızanlık ve köylerinde Ruslar tarafından 1878 yazı itibarıyla 24 cami yıkıldı.⁵⁰ Aynı şekilde Rus ordularını kurtarıcı olarak karşılayan Bulgarlar arasında ulusal öfke, ilk etapta cami, mescit ve mezarlıkların üzerine yöneldi. Daha başlangıçta Osmanlı ordularının çekilmesi ile Bulgarlar vandalizm örnekleri sergileyerek Zıştovi, Razgrad, Eski Zağra, Yeni Zağra, Kızanlık ve Yanbolu'da camileri, Köstendil'de tekke semahanesini yağma ve tahrip ettiler.⁵¹ İlk düşen şehir olan Zıştovi'de Bulgar halk, kazma ve kürekle camilere, Sofya'da ise Mavi Konak'a saldırdı.⁵² Eski Zağra'nın ilk işgalinde (22 Temmuz 1877) Bulgarlar Cami-i Atik'i (Hamza Bey Camisi) yağmaladılar ve türlü tahkirâta bulundular. İkinci işgalde (14 Ocak 1878) ise bu kez aynı caminin minaresi barutla kubbesi üzerine yıkıldı. Yine Kızanlık'ta dört cami, bir medrese ve 250 kadar Müslüman evi yakıldı.⁵³ Yeni Zağra'da ise iki cami yıkıldı, diğerleri depo ve polis merkezine dönüştürüldü.⁵⁴

Sivil ve dini eserlerin yanı sıra Türklere ait evler de muharebeler esnasında yağma, tahrip ve ihrak edildi. Terk edilen bölgelerdeki Türk evleri içinde yalnızca Bulgarların gasp ve Rus askerlerinin müsadere ettiği evler korundu. Geriye kalanlar hem intikam almak arzusu ve eski sahiplerinin muhtemel geri dönüşlerini önlemek amacı ile hem de 1877-1878 kışında

⁴⁸ BOA, Sadâret, Bulgaristan (A.MTZ.04), No. 24/39, lef 12, 14, 15, 105, 106 (2 Mart 1881-20 Mart 1883); Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.106; krş. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, 1985, s.180,181.

⁴⁹ BOA, Sadâret, Rumeli-i Şarkî Evrakı (A.MTZ.RŞ), No. 9/6 lef 90 (25 Haziran 1885); Hüseyin Râci, *Târîhçe-i Vaka'i Zağra*, Hürriyet Matbaası, İstanbul 1326, s. 80; Aydın Şarkî Rumeli Vîlayeti 1992, s.212; Turan "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi", s.244; Aynı yazar, *The Turkish Minority in Bulgaria*, s.193. Hüseyin Râci Efendi'nin 93 Harbi hatıraları Ertuğrul Düzdağ tarafından günümüz Türkçesi ile yayınlanmıştır. Bkz: Hüseyin Râci Efendi, *Zağra Müflûsinün Hatıraları: Târîhçe-i Vaka'i Zağra*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

⁵⁰ Turan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi", s.244; Aynı yazar, *The Turkish Minority in Bulgaria*, s.193-194; Aynı yazar, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi, 2001, s.769; Aynı yazar, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", Ali Çaksu (Ed.), *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (21-23 Nisan, 2000, Sofya)*, IRCICA, İstanbul 2002, s.204.

⁵¹ BOA, Yıldız, Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), No. 163/61 (15 Aralık 1879). Razgrad'da Makbul İbrahim Paşa Cami ve Medresesi de Bulgar halk tarafından tahrip edildi [BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 192 (11 Nisan 1305/23 Nisan 1889)].

⁵² Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, 2002, s.105-109.

⁵³ Hüseyin Râci 1326, s.38-39, 104.

⁵⁴ Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.194.

yakacak yokluğu bahanesiyle tahrip edildi veya yakıldı.⁵⁵ Rus ordularının geçtiği birçok şehirde durum aynı idi. Mesela 3 Ocak 1878'de Rus ordusunun şehre girişinden önce Türk nüfusu tahliye edilen Sofya'da, kısa süre içinde 870 Türk evi tamamen yıkıldı ve şehrin güney mahalleleri harabeye döndü.⁵⁶ Savaştan önce Sofya'da 2524 Müslüman, 4222 Gayrimüslim erkek nüfus yaşadığı⁵⁷ ve toplam nüfusun 5000'i Müslüman olmak üzere 20.000 dolayında olduğu⁵⁸ göz önüne alındığında Türk evlerine yönelik tahribatın boyutu ortaya çıkar.

Türk-Bulgar Miri ve Vakıf Emlak Komisyonu

Bulgaristan'daki Osmanlı maddi kültür varlıkları için asıl yıkım Berlin Anlaşmasının koruyucu hükmüne rağmen savaştan sonra başladı. Bulgar hükümetleri, şehirlerin tanzimi, yeni caddeler açılması, eski sokakların genişletilmesi, yıkılmaya yüz tuttukları vs. gerekçelerle hayrât ve müberrât eserlerinin tasfiyesini incelediğimiz dönem boyunca sürdürdü. Berlin Anlaşmasının 12. maddesi Bulgaristan Emareti'ndeki "*emlak-i miriye ve mevkâfenin Bâbüali hesabına suret-i ferağ ve istimaline müteallik işlerin cümlesine ve bunlarda bir ilişki bulunacak efradın mesâlibini iki sene zarfında tesviyeye memur*" bir Türk-Bulgar Komisyonu kurulmasını öngörüyordu.⁵⁹ Osmanlı hükümeti Ferik Nihat Paşa ile Şura-yı Devlet üyesi Fazıl Bey'i,⁶⁰ Bulgaristan hükümeti ise Todor S. Burmov ile İliya Tsanov'u⁶¹ komisyona delege olarak atadılar. Komisyon, 1/13 Nisan 1880 ile 29 Ekim/11 Kasım 1881 tarihleri arasındaki 56 oturum boyunca mirî emlak kavramının içeriğini tartıştı, ancak emlak sorununun çözümünü bir yana miri emlakın muhtevası üzerinde dahi uzlaşma sağlanamadı. Tarafların miri emlak konusundaki görüşleri *kayd-ı ihtiraziye* alınarak 2/14 Eylül 1882'de yapılan 57. oturumda vakıf emlak müzakerelerine geçildi. Gelgelelim 9/21 Nisan 1883'de akdedilen 71. protokole kadar geçen süre zarfında Bulgar komiserlerin ısrarı üzerine emarettteki vakıf eserlerini gösteren bir *emlak-i mevkâfe defteri* hazırlanması

⁵⁵ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.100; Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.246.

⁵⁶ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.100.

⁵⁷ BOA, Y.EE, No. 34/47, tarihsiz.

⁵⁸ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.100.

⁵⁹ İpşirli *a.g.e.*, s.680; Türk-Bulgar vakıf komisyonu ve Bulgaristan'daki Türk vakıfları hakkında geniş bilgi için bkz. İpşirli, *a.g.e.*, s.679-707; Turan "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", s.199-229.

⁶⁰ BOA, Bİ, No. 258 (3 Muharrem 1297/17 Aralık 1879); BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, Y.EE, No. 136/24, Lef 1, 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); İpşirli, *a.g.e.*, s.685; Turan, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", s.205.

⁶¹ BOA, A.MTZ.04, No. 18/18, lef 6 (13 Nisan 1880); Jorjeta Nazırska, *Bulgarskata dirjava i neynite maltsinstva 1879-1885*, LİK, Sofiya 1999, s. 69.

lüzumu ve adem-i lüzumu tartışıldı.⁶² 20 Şubat 1885'de toplanan 83. oturumdan sonra müzakerelerden bir sonuç alınamayacağını anlaşılması üzerine komisyon tatil edildi.⁶³ Bâbiâli meseleyi sürüncemede bırakarak müşkülât çıkardığı ve bu esnada vakıf eserlerini dilediği gibi kullandığı gerekçesi ile Bulgaristan'ı Berlin Anlaşmasını imzalayan devletlere şikâyet etti.⁶⁴

Bulgar temsilcileri esas itibariyle miri arazilerin yeni kurulan Bulgar devletine geçmesi gerektiğini iddia ediyorlardı. Keza vakıf emlakı konusunda da Osmanlı hükümetinin vakıflar üzerinde yalnızca nezaret ve teftiş hakkının bulunduğunu ileri sürerek bu hakkın da Bulgar devletine geçtiğini savunuyorlardı. Osmanlı temsilcilerinin komisyon emlak hakkında kati bir karar verinceye kadar emaretin miri ve vakıf emlakı korumakla mükellef olduğu ve bu tür emlakın satış, zapt ve yıkımının durdurulması yönünde çeşitli zamanlarda yaptıkları itirazlar Bulgaristan hükümetleri tarafından dikkate alınmadı.⁶⁵ Jorjeta Nazırska'nın da belirttiği üzere Bulgar temsilcilerinin amacı Osmanlı temsilcilerinin iddialarını sürekli olarak reddederek görüşmeleri uzatmaktı.⁶⁶ Bu meyanda Todor Burmov'u başka bir göreve atayan Bulgar hükümetinin miri emlak görüşmelerinin kesilmesinden sonra onun yerine Nikola Stoyçev'i tayini beş ay sürdü.⁶⁷ Öte yandan Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan Emareti tarafından ilhaki miri ve vakıf emlakı meselesini gündemden düşürdü. Bununla birlikte, emaretin vakıflar hakkındaki tek taraflı uygulamasını Şarkî Rumeli'ye de teşmil etmesi meseleyi daha da karmaşık hale soktu. 1891 ve 1892'de komisyonun yeniden

⁶² BOA, A.MTZ.04, No. 18/18, lef 3, 6, 7, 8, 12, 26, 28 (18 Şubat 1880- 25 Kasım 1880); BOA, A.MTZ.04, No. 18/98, lef 11, 12, 13, 15, 16 (16 Haziran 1881-17 Ağustos 1881); BOA, A.MTZ.04, No. 18/3, lef 2 (9 Nisan 1883); BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 73 (31 Ekim 1882), lef 135 (25 Mayıs 1883), lef 163 (tt. 1883); BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, Y.EE, No. 136/24, Lef 1, 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); İpşirli, *a.g.e.*, s.686-689.

⁶³ Turan 2002: 207, 208; BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, Y.EE, No. 136/24, Lef 1, 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 172/41, lef 2 (18 Şevval 1326/13 Kasım 1908); İpşirli, *a.g.e.*, s.687, 689.

⁶⁴ BOA, A.MTZ.04, No. 4/4, lef 2 (10 Eylül 1881); BOA, A.MTZ.04, No. 7/9, lef 16, 28, 29, 30, 33 (26 Eylül 1881-19 Mayıs 1883); BOA, A.MTZ.04, No. 19/7, lef 2 (23 Nisan 1883); BOA, A.MTZ.04, No. 19/25, lef 2 (11 Mart 1301/23 Mart 1885); BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 218 (11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892).

⁶⁵ Turan, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", s.207; BOA, A.MTZ.04, No. 18/98 lef 28 (25 Ocak 1881); BOA, A.MTZ.04, No. 7/9, lef 6 (31 Mart 1297/12 Nisan 1881); BOA, A.MTZ.04, No. 18/3, (9 Nisan 1883); BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, Y.EE, No. 136/24, Lef 1, 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); *Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri*, s.681.

⁶⁶ Nazırska, *a.g.e.*, s.68-70.

⁶⁷ BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 73 (31 Ekim 1882).

toplanması için Bâbîâli tarafından çalışma başlatıldı. 1894'te Maliye Nezareti Bulgaristan'daki vakıflar ve bunların durumuna ilişkin bir rapor hazırlanmasını istedi. Ancak bu rapor 1895'te Bâbîâli'ye sunuldu ise de Türk-Bulgar komisyonu bir daha toplanmadı.⁶⁸ Türk-Bulgar vakıf komisyonu miri ve vakıf emlak sorununa çözüm getiremediği halde, Bulgar hükümetleri 1878-1908 yılları arasında miri ve vakıf eserlerini ve bunlara bağlı emlak ve dükkânları tek taraflı olarak tasarruf ederek yıkım, kiraya verme, satış ve başka amaçlarla kullanma hakkını saklı tuttu.⁶⁹

Bulgaristan'daki Osmanlı miri ve vakıf emlak sorunu, ancak Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908'de tam bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Osmanlı Devleti'ne karşı borçlarını tasfiye ettiği 1909 yılında, Osmanlı Devleti'nin 93 harbinden dolayı Rusya'ya ödemesi gereken 125.000.000 frank tazminata mahsup edilerek çözümlenebildi. Bu tazminatın 43.000.000 franklık bölümü miri ve vakıf emlakine aitti.⁷⁰

Osmanlı Maddî Kültür Varlıklarının Kaderi

Bulgar hükümetleri, gerek Emaret dâhilinde, gerekse Şarkî Rumeli'de Rus modelini devam ettirerek şehirleri modernleştirmek adına ilk etapta savaş sırasında hasar gören görünür kültür varlıklarının yıkımı ile işe başladılar. Bernard Lory'ye göre Bulgaristan'da Osmanlı imparatorluğundan tevarüs edilen binalar içinde *"camiler yüksek minareleri ile kiliselerin genellikle çan kulesinden mahrum olduğu şehirlerin üzerinde yükseliyorlar ve Bulgarların beş yüzyıl boyunca maruz kaldıkları dinsel ve sosyal ayrımcılığın sembolü olarak görülüyorlardı"*.⁷¹ Bu algı, Avrupa tarzı şehirler inşa etmek adına öncelikli olarak camilerin *"tanziim planlarına"* dâhil edilerek bir vesile ile yıkılmaya başlanmasına sebep oldu. Bir diğer uygulama camilerin kiliseye çevrilmesiydi. Özellikle Osmanlı döneminde kiliseden tahvil edilen camiler için bu uygulama kaçınılmazdı. Camiler bazı hallerde yalnızca minareleri yıkılarak depo, müze, matbaa, hastane, kütüphane, hapisane, cephanelik vb. amaçlarla kullanıma uygun hale getiriliyordu. Öte yandan savaş ve bağımsızlığın ardından meydana gelen kitlesel göçlerle Türk nüfus yaklaşık yüzde elli oranında azaldığı ve şehirlerin demografik yapısı değiştiği için çok sayıda Osmanlı eseri sahihsiz kaldı ve vakıf gelirlerine el konularak zamanın tahribatına bırakıldı. Bakımsızlıktan dolayı *"müşrif-i barab"* ve *mâil-i inhidam* olan Osmanlı eserleri bir süre sonra belediye emlak kanunu gerekçe gösterilerek yerel yönetimler tarafından yıkıldı.

⁶⁸ Turan, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", s.208-211.

⁶⁹ BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902), İpşirli 1989: 693-707; Turan, "Turkish Minority in Bulgaria", s.201-202; Aynı yazar, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", s.208.

⁷⁰ Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, s.176; Lori, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.82.

⁷¹ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.105.

Osmanlı şehrinin fizikî altyapısı pre-modern şehircilik ve sosyal yaşamına aitti. Külliye, çarşı, mahalle merkezli şehirler yerine idarî ve ticarî merkezlere çıkan ızgara temelli, geniş sokaklı modern şehirler inşa etme arzusu Bulgaristan'da sayısız Osmanlı eserini silip süpürdü.⁷² Prenslik ve Şarkî Rumeli'de şehirlerin modernleştirilmesi için 1878'de Sofya, Eski Zağra, Silistre; 1879'da Varna, Köstendil, Hacıoğlu Pazarcık; 1880'de Tırnova, Zıştovi, Yeni Zağra, Burgaz, Rahova-i Bâlâ, Samokov, Provadi; 1881'de Rusçuk, Kızanlık, Vidin, İvraca, Selvi, Harmanlı, Eski Cuma, Osman Pazar; 1882'de Hasköy, Plevne, Gabrova, Dubniçe, Razgrad, Karınabad, Aydos, Balçık; 1883'de Lofça, Radomir; 1884'de Şumnu, Stanimaka, Popovo ve 1885'de Lom şehirlerinde tanzim planları hazırlandı.⁷³

Bulgaristan'da şehirlerin modern bir görünüme kavuşturulması adına Osmanlı dönemini hatırlatan, cami, minare, hamam, medrese, tekke, mezarlık, türbe vb. eserlerle bunların yaşamasını temin eden vakıf dükkânlar belediye imar planlarına dâhil edilerek istimlak edildi ve yolların genişletilmesi, hükümet ve belediye binası, hastane, tiyatro, müze, kilise, kaplıca, otel, okul, kışla, park, bahçe vs. yapımı gibi amaçlarla yıkıldı.⁷⁴ Bu tür eserlerin yıkımı veya başka amaçlarla kullanım için tadil edilmesi, Bulgar devlet adamlarının ülkelerinin Hıristiyan Bulgar karakterini tebarüz ettirmek için uyguladıkları bilinçli bir politikanın sonucuydu. Çünkü yukarıdaki tablolarda görüldüğü üzere, şehirlerdeki Hıristiyan eserlerinin sayısı İslami eserlere oranla oldukça düşüktü. Bulgar devlet adamları açısından tebaadan hâkim konuma geçişin kültürel olarak da tescil edilmesi elzemdi ve Bulgar kimliğinde artık doğulu unsurlara yer yoktu. Osmanlı vesikalarından anlaşıldığına göre şehirlerin modernleştirilmesi adına hazırlanan imar planlarına Osmanlı dönemini hatırlatan İslami eserler dâhil edilerek yıkılırken, kiliselerin muhafaza edilmesi bunu gösterir.⁷⁵ Bulgaristan'da geçmişini hatırlatan öğeler tasfiye edilirken, istisnai bir şekilde Batıya yönelişin sembolü olarak görülen saat kuleleri muhafaza edilmiştir.⁷⁶ Şehirlerde cami, mescit, medrese, imaret, mezarlık, türbe, tekke vs. binaların yıkım işlerinde daha çok

⁷² Lewis, *a.g.e.*, s.3; Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.101.

⁷³ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.101.

⁷⁴ Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, 1992, s.211, 212; Aynı yazar, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, s.160; BOA, A.MTZ.04, No. 132/38, lef 1, 2 (29 Haziran 1321/12 Temmuz 1905); BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, Y.EE, No. 136/24, Lef 1, 2 (13 Cemaziyevvel 1320/17 Ağustos 1902); İpşirli, *a.g.e.*, s.688-691.

⁷⁵ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 5/3, lef 7, (1889). Mesela, yol düzleme veya genişletme bahanesi ile hummalı bir yıkım faaliyetinin yaşandığı Sofya'da çok sayıda Osmanlı eseri yıkılırken 1863'te yeniden inşa edilen Sv. Nedelya (Sv. Kral) Kilisesine dokunmamak için Vitoşa caddesinin yarım bir daire şeklinde kıvrılarak Maria Luisa caddesine bağlanması buna örnektir.

⁷⁶ Lewis, *a.g.e.*, s.4.

belediyeler rol oynamıştır.⁷⁷ Şüphesiz bu tasfiye hareketi belediyelerden çok merkezi hükümetlerin tercihiydi. Osmanlı sosyal yaşamının sivil unsurları konak, mektep, hamam, bedesten, kervansaray, han vs. binalar ile Osmanlı toplumunun buluşma noktası olan *çarşıyalar* da imar planlarından kurtulamadı. Keza çeşmelerin de kaderi aynı idi. Mesela Eski Zağra'da 14. yüzyılda yapılan ve bağımsızlıktan hemen sonra kitabesi sökülerek yıkılmaya terk edilen Aynalı Çeşme'nin durumu böyledir.⁷⁸ Dubniçe'de beyaz mermer hazinesini ve güzel mermer detaylarını hatırladığı iki hamamın 1884'te imar planı gereği yıkılmasından esefle söz eden N. Lazarkov, "*eski bir anıtın aşikâr yararını değerlendirme basiretsizliği ve beceriksizliği her yerde telafi edilmez bir felakete yol açtı. Bazı insanların fanatizmi o dereceye varmıştı ki eğer bir şey Türk ise o artık var olmamalıydı ve yıkılması gerekiyordu*" diyerek Osmanlı eserlerinin tasfiyesindeki iştihakı ortaya koymaktadır.⁷⁹

Sofya

Sofya örneği, onun kadar hızlı bir şekilde olmasa da, Bulgaristan genelinde Osmanlı mimari mirasının kaderini anlamak için önemli bir emsal teşkil etmektedir. Sofya'da Osmanlı eserlerinin tahribi şehrin 3 Ocak 1878'de Rus işgaline girmesiyle başladı. Bulgaristan prensliğinin başkenti olduktan sonra ulus devletin vitrini ve Batıya açılan penceresi telakki edilen Sofya, geçmişin istenmeyen kalıntılarına yer vermeyen modern bir kent olarak Avusturyalı ve Çek mimarlar tarafından Viyana ekolüyle neredeyse yeni baştan inşa edildi. Bu noktada ilk hedef, Osmanlı hâkimiyeti ve varlığının temsilcisi durumundaki maddî kültür varlıkları oldu.

Ayverdi'ye göre Osmanlı döneminde Sofya'da 82 cami ve mescit, 7 medrese, 19 mektep, 15 tekke-zaviye, 3 imaret, 13 han, 11 hamam, 2 türbe, 7 kervansaray, 10 çeşme, 1 sebil inşa edilmişti.⁸⁰ 1285 (1868-1869) tarihli Tuna Vilayeti Salnamesine göre ise şehirde 44 cami, 8 mektep, 4 medrese, 18 tekke vardı.⁸¹ 1870'lere ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir vesikada nefis-i Sofya'da 36 cami ve mescid, 15 kilise ve havra, 4 medrese ve ıslahhane, 11 İslam-9 Gayrimüslim mektebi, 2 fabrika, 13 hükümet konağı ve müsakkafât-ı miriye, 124 müsakkafât-ı mütenevvia olduğu görülmektedir.⁸² Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Bey'e (1902-1904) göre Sofya'da harpten önce 44,⁸³ halefi Sadık

⁷⁷ BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 11 (20 Teşrinisani 1319/3 Aralık 1903). Terk edilen Türk köylerinde ise camiler kilise, meyhane, ahır ve depo yapılıyordu. (Aynı yer).

⁷⁸ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.110-113.

⁷⁹ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.112.

⁸⁰ Ayverdi, *a.g.e.*, 1982, s.142.

⁸¹ Keskiöğlü, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbide ve Vakıf Eserleri", s.322; Keskiöğlü – Özaydın, "Bulgaristan'da Türk-İslam Eserleri", s.127.

⁸² BOA, Y.EE, No. 34/47, tarihsiz.

⁸³ BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902);

Paşa'ya (1904-1908) göre ise 46 cami vardı.⁸⁴ Ali Ferruh Bey'in Sofya Müftüsü Mehmet Hüsni Efendi'ye hazırlattığı 8 Haziran 1902 tarihli deftere göre ise vakıf eseri olmak üzere harpten önce Sofya'da 41 cami, 3 mescit, 3 medrese, 11 mektep, 2 hamam, 5 kaplıca, 5 türbe, 3 han, 8 tekke, 1 dergâh, 2 zaviye, 1 kütüphane, 1 mahkeme konağı vardı.⁸⁵

Geçici Rus idaresi döneminde Rus komiseri Dondukov, Sofya üzerindeki "Minare ormanı"ndan ıstırap duymuş, ancak Osmanlı temsilcisi Pertev Efendi'nin şehirde bulunması, hızlı bir tasfiyeye engel olmuştu. Sofya'nın ilk belediye başkanı Rus Aleksandr Mosolov'un hatıratında belirttiğine göre Dondukov, "1878 Aralığında fırtınalı bir gecede yaverlerinden birini çağırarak "Derhal mübendis alayından 6 elektrik teknisyeni ile şehre git. Onlar (camiler) onları bekliyor. Öyle yapın ki yıldırım daha çok minareye zarar versin. İstihkâmcılar dinamit alsınlar..." diye emretmesi üzerine gök gürültüleri arasında bir gecede 7 minare havaya uçurulmuştu.⁸⁶ Aynı kış, büyük camilerden 8'i ve küçük camilerin çoğu yıkıldı.⁸⁷ Rusların 1879 Temmuzunda çekilmesinden sonra Bulgar hükümetleri Rus örneğini takiple geriye kalan Osmanlı eserlerini 1878'de hazırlanan imar planına dâhil ederek

BOA, Y.EE, No. 136/24, Lef 1, 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)", *Belleken*, Cilt LIII, Sayı 207-208, 1989, s. 683, 688. Ayrıca Bulgaristan Komiserliği ve Ali Ferruh Bey hakkında geniş bilgi için bkz. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler*, Cilt XVII, Sayı 21, 1996b, s. 71-127.

⁸⁴ BOA, Yıldız, Perakende, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratu (Y.PRK.MK), No. 21/123, (16 Mayıs 1322/29 Mayıs 1906).

⁸⁵ BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 1 (26 Mayıs 1318/ 8 Haziran 1902). Defterde bu eserlerin buldukları yer ve mevcut durumları da gösterilmiştir. Ancak, Mahmut Paşa Medresesi bu listede yoktur.

⁸⁶ Al. Mosolov, *Bulgarîya 1878-1883. Spomeni*, VİS, Sofiya 1936, s. 28. nakleden: Lory 2002: 106. Cambazov, bu işi yerine getiren kişinin Mosolov olduğunu belirtmektedir. (İsmail Cambazov, "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mimari Eserleri", Azize A. Yasa - Zeynep Zafer (Ed.), *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisini Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler, C. 1*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 214-217). Jorjeta Nazırska ise bu olayın 1879 Temmuzunda meydana geldiğini ve bir gecede on caminin havaya uçurulduğunu belirtmektedir. (Nazırska, *a.g.e.*, 1999, s. 74).

⁸⁷ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.106-109; Ayrıca bkz. Turan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi", s.243; Aynı yazar, *The Turkish Minority in Bulgaria*, s.194; Machiel Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, Çev. İlknur Kolay, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 57. 20 Haziran 1879 tarihli "Vitoşa" gazetesinde yer alan "cami minarelerinin yıkımındaki ustalığından dolayı Sofyalıların iyi tanıdıkları Georgi Filibeli, dün bu görevi ifa ederken bir minareyi havaya uçurdu ve öldü..." şeklindeki haber yıkım faaliyetinin yeni bir meslek dalı yarattığını göstermektedir. (Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.109).

peyderpey yıktılar. 1878-1890 yılları arasında Sofya’da imar faaliyetleri Batemberg planı, 1890-1907 yılları arasında ise Petkov planı çerçevesinde yürütüldü. 1879 yılında Sofya’da ayakta kalan 14 camiden 13’ü bu durumu, büyük bina yokluğundan askeri amaçlara tahsis edilmesine borçlu idi.⁸⁸ Sofya’da kapsamlı inşaat faaliyetleri, 1880’de şehrin doğu bölümünden başlayarak mahalle mahalle, sistematik şekilde gelişti. İlk etapta Prens Sarayı (eski Osmanlı konağı) ve Sobranya’nın (Narodno Sıbranie/Milli Meclis) bulunduğu Tsar Osvoboditel (Kurtarıcı Çar) Bulvarı, Knyaz Dondukov Bulvarı, metruk ve harap Siyavuş Paşa Camisi (Sv. Sofiya Kilisesi) ile Rusya’ya olan minnettarlığın bir nişanesi olarak 1882’de inşasına başlanan Sv. Aleksandır Nevski Katedralinin bulunduğu bölgeye ağırlık verildi. 1886’ya doğru çalışmalar, Sv. Sofiya Kilisesi ve Sofu Mehmet Paşa Camisini (Kara Cami, sonradan Sv. Sedmoçislenitsi Kilisesi) içine alan Tsar Osvoboditel Bulvarının iki yakasına yayıldı. 1888’de modernleştirme hareketi şehir merkezindeki Osmanlı çarşısını yuttu.⁸⁹ Banyu Başı Camisinin hemen üzerindeki Çuhacılar hanı da bu sırada yıkılmış olmalıdır.⁹⁰ Lory’ye göre Başbakan Stefan Stambolov’un (1887-1894) yandaşı olan Sofya belediye başkanı Dimitır Petkov (1888-1893), plan dâhilinde yıkılması öngörülen asırlık kiliseler, camiler, sinagoglar da dahil olmak üzere her şeyi yıkmıştı. 1890’larda imar ve yıkım faaliyeti “Rus Anıtı” çevresine ve Vitoşa Dağı eteğindeki ismi artık Knyajevo (Prens Köyü) tesmiye olunan Balı Efendi Köyü istikametine doğru kaydı. Bulgarlar, gözde gezinti ve dinlenme mekânı haline gelen Knyajevo’da “*müstakbel bir Versailles ve Potsdam*” hayal ediyorlardı.⁹¹ Çamurla baş edebilmek için Sofya sokakları 1900 yılına doğru Macaristan’dan ithal edilen sarı kesme kaldırım taşları ile döşendi. Sofya belediyesi daha önce kaldırım taşı ihtiyacının bir bölümünü Müslüman mezarlıklarından temin ediyordu. Altın yıldızlı mermer kitabeli sayısız Müslüman mezartaşı Lory’nin tabiri ile *merhametsizce* kaldırım yapımında kullanılmıştı.⁹² Yıkılan mezarlıklara karşılık olarak Sofya belediyesi şehir dışında Musevi, Katolik ve Müslümanlar tarafından birlikte kullanılmak üzere üç parçalı bir mezarlık tahsis etmişti.⁹³

⁸⁸ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.107.

⁸⁹ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.102.

⁹⁰ Bernard Lory Çuhacılar Hanı’nın 1914’te yıkıldığını belirtiyor ise de (Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.112) Sofya müftüsü Mehmet Hüsnü Efendi’nin listesinden hanın ve içindeki mescidin yıkıldığı anlaşılmaktadır. [BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 1 (26 Mayıs 1318/ 8 Haziran 1902), İpşirli, a.g.e., 1989, s.700]. İşirkov’un eserinde Çuhacılar Hanının yıkımını gösteren üç fotoğraf vardır. (İşirkov, a.g.e., resim 12, 13, 13a).

⁹¹ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.102.

⁹² Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.104, 115.

⁹³ BOA, A.MTZ.04, No. 100/15, lef 1, 2 (21 Rebiülahir 1321/18 Temmuz 1903); BOA, Yıldız, Mütenevvi Mâruzât Evrakı (Y.MTV), No. 256/91 (12 Şubat 1319/25 Şubat

Bu süreçte Sofya'daki Osmanlı eserleri şu suretle tasfiye edildi: Bali Efendi Köyündeki Bali Efendi Camisi ile aralarında Siyavuş Paşa Kervansarayı, Sofu Mehmet Paşa Kervansarayı, Taş Han ile Büyük Hanın (Kebir Taş Han) da bulunduğu bir hayli han, kervansaray, bedesten, cami ve mezarlıklar Osmanlı notaları ve protestoları dikkate alınmayarak 1879'da yıkıldı.⁹⁴ Bulgaristan Komiseri Nihat Paşa (1879-1885) tarafından, 1880 Martında Türk mektep ve medrese binalarının yıkımının sona erdirilmesi için Bulgaristan hükümetine bir nota verildi ise de Taş Mektep ve Sakallı Ahmed Ağa (Sakallızâde) Medresesi komiserin gözleri önünde yıkıldı.⁹⁵ Prens Aleksandr'a tahsis edilen eski hükümet konağının yanındaki Çelebi Camisinin (Beylerbeyi Camisi/ Şücâ' Fakih Camisi, 1503) akustik özelliğinden dolayı Prens için Katolik şapeline dönüştürülmesi düşünüldü ise de 1880'de Prens sarayının batı cephesine yer açmak için yıkıldı.⁹⁶ Nihat Paşa'nın tahrip edilen emlak hakkında 30 Kasım 1880'de verdiği notaya Bulgar Hariciye Nazırı Nikola Stoyçev 11 Ocak 1881'de verdiği cevabî notada Türk-Bulgar komisyonu müzakereleri sonuçlanana kadar miri ve vakıf eserlerin emaretin *yedd-i ihtiyârında* olduğunu belirtti.⁹⁷ Sofya'da 1882 Temmuz itibariyle ibadet edilebilen tek cami Banya Başı Camisi idi.⁹⁸ Karagöz Bey (Kahvehane başı) Camisi⁹⁹ ile Cündî ve Karaşahin Camileri imar planına alınarak 1883 yılında yıkıldı.¹⁰⁰ Belirtilen eserlerin dışında Ali Ferruh Bey'in "*Bulgaristan'da Evkâf-ı İslamiye Raporu*"na¹⁰¹ ekli Sofya Müftüsü Mehmet Hüsnü Efendi'nin

1904). 1903 itibariyle Müslüman Mezarlığı duvarla çevrili olmadığı için mezartaşları kırılmış ve hayvanlara mera ve arabalara yol olmuştu. (Aynı yer).

⁹⁴ İşirkov, *a.g.e.*, 1912, s.22-30; Nazırska 1999, s.74.

⁹⁵ Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.34.

⁹⁶ İşirkov, *a.g.e.*, s.22; Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstuo*, s.106; BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 1 (26 Mayıs 1318/8 Haziran 1902). Ayverdi, *a.g.e.*, s.97), bu camiye Beylerbeyi ve Çelebi Camisi adlarıyla iki farklı cami imiş gibi kaydetmiş ise de gerçekte Çelebi Camisi, Rumeli beylerbeyi sarayına bitişik olduğu için Beylerbeyi Camisi adı ile de anılmaktaydı (bkz. İşirkov, aynı yer). Nazırska, bu camiye Beylerbeyi Camisi olarak kaydetmekte ve 1879 yazında yıkıldığını belirtmektedir, *a.g.e.* s.74).

⁹⁷ BOA, A.MTZ.04, No. 7/9, lef 6 (31 Mart 1297/12 Nisan 1881); BOA, A.MTZ.04, No. 18/98, lef 28 (25 Ocak 1881).

⁹⁸ BOA, Hariciye, Tercüme Odası, (HR.TO), No. 382/51 (21 Temmuz 1882); BOA, A.MTZ.04, No. 2/2, lef 22, 23 (21 Temmuz -24 Ağustos 1882).

⁹⁹ Nazırska, *a.g.e.*, s.74. Lory, Karagöz Bey (Kahvehane Başı) Camisinin bir aralık matbaa olarak kullanıldığını belirtmektedir (Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstuo*, s.107).

¹⁰⁰ BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); İpşirli, *a.g.e.*, 1989, s.688.

¹⁰¹ Ali Ferruh Bey'in raporu İpşirli tarafından neşredilmiştir. Bkz. İpşirli, *a.g.e.*, s.679-692.

hazırladığı 8 Haziran 1902 tarihli defterde¹⁰² görüldüğü üzere Menzilhâne (Eğri) Camisi ve Mektebi, Yazıcızâde Camisi ve Mektebi, Vitoşa Caddesindeki Başçeşme Camisi, Hacı İsa (Kâbe) Camisi, Kuruçeşme Camisi, Sungurlar (El-Hac Bayram) Camisi, Kız Kasım Camisi, Kara-Danişmend Camisi, Dellâk Hasan Camisi ve Mektebi, Hazinedâr Camisi, Saruhan Bey (Kurşunlu) Camisi, Lüleciler Çarşısı'ndaki Seyfullah Efendi Türbesi ve Mektebi, Gül Camii Medresesi, Arif Ağa Camisi, Alaca Mescid, Hacı İsmail Camisi ve Mektebi, Hacı İlyas Camisi, Kapan Camisi, Orta Mescit Camisi, Kasabân (Zincirlikuyu) Camisi, Sulusokak Camisi, Saray Camisi, Sabuncular Camisi, Haffafhâne Mescidi, İçerüçarşı Camisi, Çuhacılar Hanı Mescidi, Muhtesibzade (Debbağlı) Camisi, Ali Boyras Camisi, Hacı Yahşi (Said Ağa) Camisi, Hasbiğa Camisi ve Vakfı, Saat-i Atik Camisi, Hacı Hamza Camisi, Kurban Camisi, Fethiye Camisi, İmaret mahallesindeki Bali Efendi Camisi, Şadi Bey Camisi, Sakallızâde Medresesi (1880), Misvaklı Efendi (İsmail Paşa) Mektebi, Gazi Yahya Paşa Mektebi, Taş Mektep (1880), diğer Taş Mektep, Kamer Hatun Mektebi, Halil Efendi Mektebi, Rusya konsolosluğu arkasındaki Kadiri Tekkesi, Kapan Meydanı karşısındaki Rufai Tekkesi, Şeyh Sinan Efendi Türbesi, Kılınç Baba Zaviyesi, Nakşi Tekyesi, diğer Nakşi Tekkesi, Fethiye Tekkesi, Halveti Tekkesi (Cafer Baba Tekkesi), Rufai Dergâhı (Nalband Baba Tekkesi), Kasap Baba Türbesi, Çoban Baba Tekke ve Türbesi ile Mercan Baba Türbesi imar faaliyetleri ve başka sebeplerden yıkılmıştır. Ancak, Mehmet Hüsnü Efendi, belirtilen eserlerin yıkım tarihleri ile ilgili bilgi vermemiştir. Ayrıca, defterden belediye tarafından el konulan Lom Caddesindeki Mansur Hoca (Kiremitli) Camisinin bu sırada harap bir halde olduğu ve Banya Başı Camisine bitişik Türk hamamı ile Ahi Murad Vakfı hamamının ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Ali Ferruh Bey'e göre Sofya belediyesi, adli makamların yardımı ile sokakların genişletilmesi ve kısmen de yıkılmaya yüz tuttukları bahane ve iddiasıyla İslam vakıflarını teker teker zapt ve tahrip etmiştir.¹⁰³ 1884 yılında Sofya'dan geçen Emil De Laveleye ancak 8-9 tane cami görmüş ve onların da çoğu 1884 Martında dinamitle havaya uçurulmuştur.¹⁰⁴ Bu durumda ilk altı yıl içinde Banya Başı Camisi hariç bütün Sofya camilerinin bir şekilde tasfiye edildiğini söyleyebiliriz.

Ayakta kalan Osmanlı eserlerinden Sofya'nın en büyük camisi olan ve Rus komiseri Dondukov tarafından minaresi yıkılan dokuz kubbeli Mahmut Paşa Camisi (Cami-i Kebir, 1474) sırasıyla hastane, devlet matbaası ve milli kütüphaneye dönüştürüldükten sonra, nihâi olarak 1902'de arkeoloji müzesi

¹⁰² BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 1 (26 Mayıs 1318/ 8 Haziran 1902), İpşirli, a.g.e., s.693-707.

¹⁰³ BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); İpşirli, a.g.e., s.688.

¹⁰⁴ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.109.

yapıldı.¹⁰⁵ Bir aralık tiyatroya dönüştürülmesi gündeme geldiğinde, Başbakan Stambolov “*Camileri karagöze çeviremeyiz, öğrendikleri zaman İstanbul’da ne derler?*” diyerek bu tasavvuru önlemişti.¹⁰⁶ Caminin bitişiğindeki 40 odalı Mahmut Paşa Medresesinin ne zaman yıkıldığı meçhuldür. Ancak, Prens sarayının çaprazındaki medresenin ilk yıllardaki yıkım faaliyetinden kendisini kurtarmış olması güçtür.¹⁰⁷

Sofya camileri bir yandan Avrupa tarzı bir şehir inşası uğruna yıkılırken, öte yandan bazı camilerin kiliseye çevrildiği görülmektedir. 1882 yılı Ağustos ayında Maliye Nazırı Grigor Naçoviç, hali hazırda cephanelik olarak kullanılan Kara Cami’nin (Sofu Mehmet Paşa Camisi/İmaret Camisi) eskiden Sv. İliya Manastırı olduğu iddiasıyla kiliseye tahvilini istedi. Sofya Kilise İdare Meclisi ve Bulgar halk da bir takım efsanelere dayalı olarak Gül, Siyavuş Paşa, Fethiye, Sungur(lar) ve Kuruçeşme Camilerinin sırasıyla eskiden Sv. Georgi, Sv. Sofiya, Sv. Dimitır, Sv. Sv. Petır ve Pavel ve Sv. Georgi kiliseleri oldukları iddiasıyla kiliseye çevrilmeleri için hükümete dilekçeler yağdırıyordu.¹⁰⁸ Bunlardan “Sv. Georgi” Kilisesi (4. yüzyıl), II. Bayezid döneminde 16. yüzyıl başlarında Gül Camisine (Bayezid-i Veli Camisi), Sofya’ya adını veren “Sv. Sofia” Kilisesi (6. yüzyıl) ise 16. yüzyıl sonlarında Siyavuş Paşa Camisine tahvil edilmişlerdi.¹⁰⁹ Fethiye Camisinin ismi de fetih sembolü olarak camiye çevrilmiş bir kilise olabileceği hissi uyandırmaktadır. Jorjeta Nazırska,¹¹⁰ Kuruçeşme Camisinin 1883 yılında kiliseye tahvil edilmesine karar verildiğini belirtiyor ise de Sofya Müftüsü Mehmet Hüsnü Efendi’nin hazırladığı listeden Fethiye ve Sungurlar¹¹¹ camileriyle birlikte yıkıldığı anlaşılmaktadır.¹¹² Yanındaki medresesi ve minaresi yıkılarak hükümet tarafından el konulan Gül Camisi, önce “*Balkanski Sokol*” adlı jimnastik cemiyetine verilmiş, ardından ecza deposu olarak kullanılmış, 1893 yılında ölümünden sonra naaşı Sofya’ya getirilen Prens Aleksandr Battenberg’e Bâbıâli’nin karşı çıkmasına

¹⁰⁵ Mahmut Paşa Camisi, halen Ulusal Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmaktadır.

¹⁰⁶ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.106, 107.

¹⁰⁷ Günümüzde Mahmut Paşa Medresesinin bulunduğu yerde 1924 yılında inşa edilen Bulgar Milli Bankası yükselmektedir. (Ayverdi, a.g.e., s.104).

¹⁰⁸ Nazırska, a.g.e., s.72. Razgrad Bulgarları da 16. yüzyılda şehrin kurucusu İbrahim Paşa tarafından yaptırılan Razgrad’daki “İbrahim Paşa” Camisinin eskiden kilise olduğu iddiasıyla aslına çevrilmesini istiyorlardı. (Nazırska, aynı yer).

¹⁰⁹ Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, s.171; Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.106.

¹¹⁰ Nazırska, a.g.e., s.72, 73.

¹¹¹ İşirkov, Sungurlar Camisinin eski adının El-Hâc Bayram Camisi olup, Niş Sokağında 1912’de San Stefano Oteli olarak kullanılan binanın arkasına düşen ve hali hazırda yıkılmış olan Hacı Bayram Hamamının bitişiğinde olduğunu belirtmektedir. (İşirkov, a.g.e., s.23). Ayverdi, a.g.e., s.97-99), bu iki camiyi ayrı ayrı kaydetmiştir.

¹¹² BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 2 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); İpşirli, a.g.e., s.695.

rağmen 1898 yılına kadar mozole ittihaz edildikten sonra nihâi olarak Sv. Georgi Kilisesine dönüştürülmüştür.¹¹³ 1818 depreminde mihrabı, 1858 depreminde minaresi yıkılan ve harabeye dönen Siyavuş Paşa Camisi¹¹⁴ ise 1878'den sonra metruk kalmış ve bir aralık odun deposu olarak kullanılmıştır.¹¹⁵ Siyavuş Paşa Camisi uzun süren kapalılık ve kısmi restorasyondan sonra 1900 yılında kiliseye tahvil edilerek ibadete açılmış¹¹⁶ ve 1906 yılında Sv. Sofia adıyla takdis edilmiştir.¹¹⁷

1548'de Mimar Sinan tarafından inşa edilen ve minaresinin siyah mermerle kaplı olmasından dolayı yaygın olarak Kara Cami adıyla bilinen Sofu Mehmet Paşa Camisinin kiliseye çevrilmesi meselesine gelince,¹¹⁸ Grigor Naçoviç'in 1882'deki teşebbüsünden sonra Kara Cami, uzun süre cephanelik olarak kullanılmaya devam etti. Caminin karşısındaki vakıf hamam yıkıldı, bitişiğindeki 16 odalı Sofu Mehmet Paşa Medresesi ise hapishaneye dönüştürüldü.¹¹⁹ Petko Karavelov ikinci başbakanlığından sonra (1884-1886),

¹¹³ İşirkov, a.g.e., 1912, s.21; BOA, Y.A.HUS, No. 285/28 (17 Cemaziyelevvel 1311/26 Kasım 1893). Sofya Müftüsü Mehmet Hüsnü Efendi'nin 1902'de hazırladığı listede Gül camisinin Bulgar idaresinde olduğu belirtiliyor ise de kiliseye tahvili hakkında bilgi yoktur. [BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 1 (26 Mayıs 1318/ 8 Haziran 1902); İşirli, a.g.e., s.699].

¹¹⁴ İşirkov, a.g.e., s.20.

¹¹⁵ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstuo*, s.106-107.

¹¹⁶ Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Bey'in Kara Cami'nin kiliseye tahvili meselesi ile ilgili olarak Sadârete gönderdiği 31 Mart, 4 Nisan ve 6 Ağustos 1902 tarihli raporlardan Moskova Sokağında bulunan komiserlik binasının karşısındaki Siyavuş Paşa Camisinin 1900 yılında kiliseye çevrildiği ve içinde iki yıldır her gün ibadet edildiği anlaşılmaktadır. [BOA, A.MTZ.04, No. 16/2, lef 10 (31 Mart 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 16/2, lef 16 (4 Nisan 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 80/38, lef 4 (31 Mart 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 80/45, lef 3 (2 Cemaziyelevvel 1320/6 Ağustos 1902)]. Sofya Müftüsü Mehmet Hüsnü Efendi, 1902'de hazırladığı listede caminin kilise yapıldığını ve fakat harap durumda olduğu belirtilmektedir. (BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 1 (26 Mayıs 1318/ 8 Haziran 1902). Yüzyılın başlarında Sofya'yı ziyaret eden John F. Fraser'ın, mabet harabe halde olduğu halde Bulgarların içeriye girip ibadet ettikleri şeklindeki beyanı belgeleri teyit etmektedir. (John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans*, Cassell and Co., London 1906, s. 68).

¹¹⁷ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstuo*, s.106.

¹¹⁸ Diamandiev İhçiev'in caminin arkeoloji müzesine kaldırılan kitabesini 1905 yılında yanlış okumasıyla Kara Cami'nin yapım tarihi 1528 olarak Bulgar literatürüne yerleşmiş ise de inşa tarihi 1548'dir. [Zara Kostova, "Camiyata 'Sofu Mehmed Paşa' i prevriştaneto i v tsrkva", Azize A. Yasa - Zeynep Zafer (Ed.), *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler, C. 1*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 428; Keskiöğlü, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbide ve Vakıf Eserleri", s.314].

¹¹⁹ Uzun süre hapishane olarak kullanılan Sofu Mehmet Paşa Medresesi 1928'de yıkıldı ve yerine İçişleri Bakanlığı binası yapıldı. (Keskiöğlü, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbide

Stefan Stambolov tarafından buraya hapsedildi. 1897 yılında civarda yaşayan Bulgar halkın caminin kiliseye çevrilmesi için kampanya başlatması ve Komiser Necip Melhame Efendi'nin (1898-1902) sessiz kalması üzerine,¹²⁰ Başbakan Petko Karavelov'un emriyle 1901 yılında Kara Caminin kiliseye tahvili için inşaata başlandı. Aslında Kara Cami'nin kiliseye dönüştürülmesi fikri Karavelov'a aitti. Kiliseye dönüştürme planı Aleksandır Nevski Katedralinin mimarı Rus A. N. Pomerantsev tarafından hazırlandı, restorasyon işleri ise Bulgar mimarlar Yordan Milanov ile Petko Momçilov tarafından yürütüldü.¹²¹ Kara Caminin kiliseye çevrilmesini önlemek için Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Bey ve Bâbiâli'nin 1902 ve 1903'te gerek Prens Ferdinand ile Stoyan Danev (1901-1903) ve Raço Petrov (1903-1906) kabineleri, gerekse Rusya, İngiltere ve Avusturya kabineleri nezdinde yaptıkları teşebbüsler sonuçsuz kaldı. Başbakan Danev, caminin Osmanlı zamanında 1863'te depo olarak kullanılmaya başlandığı, uzun süre metruk kaldığı için "*sıfat- asliyesi zâil olup suret-i âbere kalb ve ifrağ edilebileceği*"ne dair Sofya Müftüsü Bilal Efendi'den fetva alındığı, hali hazırda halktan toplanan 100.000 frankın sarf edilmiş olduğu, zaten caminin eskiden Yedi Azizler adıyla bir Ortodoks kilisesi olduğu vb. iddialarla Ali Ferruh Bey'in başvurularını reddetti. Petko Karavelov'un 24 Ocak/6 Şubat 1903'te ölümünden sonra, vasiyeti üzerine caminin avlusuna defnedilmesi geri dönüş yolunu kapattı. Kara Cami, Osmanlı protestoları eşliğinde 27 Temmuz 1319/ 9 Ağustos 1903 Pazar günü "Sv. Sedmoçislenitsi" (Yedi Azizler) Kilisesi adıyla takdis edildi.¹²²

ve Vakıf Eserleri", 1969, s.314; Cambazov, "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Eserleri" s.197).

¹²⁰ BOA, Bİ, No. 1448 (22 Zilhicce 1319/1 Nisan 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 16/2 (5 Temmuz 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 44/75 (1897-1903); BOA, A.MTZ.04, No. 80/80, (31 Ağustos 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 87/32 (17 Ocak 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 87/43 (25 Aralık 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 88/111 (25 Şubat 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 90/42 (22 Mart 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 94/12 (9 Mayıs 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 102/22 (25 Temmuz 1319/ 7 Ağustos 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 103/2 (12 Eylül 1903); BOA, Y.A.HUS, No. 426/46 (22 Mart 1902); No. 426/86 (31 Mart 1902); BOA, Y.MTV, No. 230/48 (17 Mayıs 1902); BOA, Yıldız, Y.PRK.MK, No. 11/21 (22 Mart 1902); BOA, Y.PRK.MK, No. 14/122 (25 Temmuz 1319/7 Ağustos 1903).

¹²¹ Cambazov, a.g.e., s.197; Kostova, a.g.e., s.432. Kostova, caminin kiliseye çevrilmesine halk ve entelektüellerin karşı çıktığını belirtmektedir. (Aynı yer)

¹²² BOA, Bİ, No. 1448 (22 Zilhicce 1319/1 Nisan 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 16/2 (5 Temmuz 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 44/75 (1897-1903); BOA, A.MTZ.04, No. 80/80, (31 Ağustos 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 87/32 (17 Ocak 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 87/43 (25 Aralık 1902); BOA, A.MTZ.04, No. 88/111 (25 Şubat 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 90/42 (22 Mart 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 94/12 (9 Mayıs 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 102/22 (25 Temmuz 1319/ 7 Ağustos 1903); BOA, A.MTZ.04, No. 103/2 (12 Eylül 1903); BOA, Y.A.HUS, No. 426/46 (22 Mart

Sofya'da tasfiye hareketinden kendisini kurtaran yegâne cami 1566'da inşa edilen Banya Başı Camisi (Seyfullah Efendi Camisi) idi. Banya Başı Camisi 1879'da ibadet edilebilen tek cami olmasına rağmen, savaş sırasında Bulgarlar tarafından tahrip edildiği ve minaresinin alemi yıkıldığından harap bir durumdaydı. Ayrıca vakıf gelirlerine el konulduğu için cemaat tarafından tamir edilemiyordu. Prens Aleksandr tarafından caminin tamiri için 1 Temmuz 1882'de 15.000 frank tahsis edildi ise de "*camiiye daha ziyade bir manzara-i latife hâsıl eylemek üzere*" çevresindeki 4'ü vakıf olmak üzere 11 dükkân yıkıldı.¹²³ 1886'da imam Hafız Ahmet Vehbi Efendi, caminin vakıf gelirlerinden mahrum olması dolayısıyla yardıma muhtaç bir haldeydi.¹²⁴ 1890'da Belediye Başkanı Dimitir Petkov yeni bir hamam yapmak niyetiyle Sofya'da asli özelliği ile ayakta kalan tek cami olan Banya Başı Camisini ve bitişiğindeki Türk hamamını yıkma kararı aldı. Komiserlik vekâletinde bulunan Reşit Bey'e göre "*sanat-ı mimariyesi câlib-i nazar-ı takdir olan*" bu eserin yerine şehir dışında bir mescit yapılması düşünülüyordu. Banya Başı Camisi, Bâbîâlî'nin Bulgaristan Kapıkethüdası Georgi Vilkoviç'e itirazı ve Mustafa Reşit Bey'in Başbakan Stambolov nezdindeki girişimleriyle yıkım teşebbüsünü atlattı.¹²⁵ 1904 yılında caminin tamiri için padişah tarafından 100 lira tahsis edildi.¹²⁶ 1906 yılında eski belediye başkanı ve hali hazırda Dâhiliye Nazırı olan Petkov, belediye tarafından inşa edilecek olan kaplıca ve otel arsasına bitişik olması hasebiyle Petko Momçilov ve Avusturyalı Friedrich Grünanger tarafından hazırlanan projeye tesadüf ettiği gerekçesi ile Banya Başı Camisinin yıkımına ruhsat verdi. Bulgaristan Komiseri Sadık Paşa (1904-1908) ile Dâhiliye Nazırı Petkov arasında yapılan görüşmede, Petkov'un Banya Başı Camisi yerine uygun bir yerde aynı büyüklükte başka bir cami inşası teklifine karşılık, Sadık Paşa'nın hali hazırda müze olarak kullanılan Mahmud Paşa Camisinin Müslüman cemaate iadesi talebi, müzenin artık devlet malı olduğu gerekçesi ile Petkov tarafından reddedildi. Sadık Paşa, vaktiyle 46 cami bulunan Sofya'da kalan tek cami olan Banya Başı Camisinin, İstasyon Caddesine bağlanan Maria Luisa caddesinde olması dolayısıyla, Sofya'ya gelen Avrupalı seyyah ve ziyaretçilerin en başta dikkatini çeken bir İslam eseri olması yüzünden yıkılmak istendiği kanaatindeydi.¹²⁷ Bâbîâlî'nin tepkisi daha sert oldu. Bâbîâlî, "*Sofya'da mevcut olan 46 camiden 45'i ya kilise veyahut müze gibi mebâniye tahvil ve kısm-ı küllisi dâire-i belediyece plana tesadüf*

1902); No. 426/86 (31 Mart 1902); BOA, Y.MTV, No. 230/48 (17 Mayıs 1902); BOA, Yıldız, Perakende, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK), No. 11/21 (22 Mart 1902); BOA, Y.PRK.MK, No. 14/122 (25 Temmuz 1319/ 7 Ağustos 1903).

¹²³ BOA, HR.TO, No. 382/51 (21 Temmuz 1882); BOA, A.MTZ.04, No. 2/2, lef 22, 23 (21 Temmuz -24 Ağustos 1882).

¹²⁴ BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 154, 155 (31 Ekim - 6 Aralık 1886).

¹²⁵ BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 206, 207 (12 Ekim - 5 Kasım 1890).

¹²⁶ BOA, Y.MTV, No. 256/91 (12 Şubat 1319/25 Şubat 1904)

¹²⁷ BOA, Y.PRK.MK, No. 21/123, (16 Mayıs 1322/29 Mayıs 1906).

ettirilerek bedm ve tabrip edildiği halde her nasılsa şimdiye kadar mevcudiyetini muhafaza edebilmiş olan Banya Baş Camisinin de şimdi banyoya kalb edilmek istenilmesinin... âsâr-ı kadîme-i İslamiyeden birinin bile Sofya'da bulunmasının arzû edilmemesinden kaynaklandığı” beyanı ve üstü kapalı bir mütekabiliyet tehdidi ile Bulgaristan Kapıkethüdası Grigor Naçoviç'e bir nota verdi.¹²⁸ Böylece Bâbîâli'nin ve Sadık Paşa'nın girişimleri sonucu Banya Baş Camisi bir kez daha yıkılmaktan kurtuldu. Sofya belediyesi camiye dokunmaksızın Türk hamamını yıkarak kaplıca inşaatını 1908-1913 yıllarında tamamladı. Öte yandan, caminin imam ve müezzini ile Bali Efendi¹²⁹ türbedarına Bâbîâli'den maaş ödeniyordu.¹³⁰ 1915-1917 yıllarında Osmanlı Evkaf Nezaretinin tahsis ettiği 15.000 lira ile cami tamir edildi. Bu esnada minarenin şekli değiştirilerek boyu kısaltıldı ve somaki mermerden yapılmış eski minberi yenilendi.¹³¹ Son olarak Osmanlı hükümeti tarafından 1917'de kubbelerinin yenilenmesi için 36 ton kurşun gönderildi.¹³² Banya Baş Camisi günümüzde de asli fonksiyonuna hizmet etmektedir.

Böylece Sofya'da 1900'lerin başlarında Mithat Paşa'nın beş bulvarı, bazı meydan ve halk bahçelerinin bulunduğu yerler¹³³ ile Banya Baş Camisi, restore edilerek Prens'in ikametine sunulan hükümet konağı (Prens Sarayı), arkeoloji müzesine çevrilen Mahmut Paşa Camisi, hapis haneye dönüştürülen Sofu Mehmet Paşa Medresesi ve kiliseye çevrilen Gül Camisi, Siyavuş Paşa Camisi ve Kara Cami dışında artık eski Türk şehrinde hiç bir şey kalmamış ve şehir Avusturya ekolü ile yeni baştan inşa edilmişti. Bu yıllarda gördüğü Sofya'yı minyatür bir Brüksel olarak niteleyen ve onu Budapeşte ile kıyaslayan John F. Fraser Avrupa merkezli bir yaklaşımla bağımsızlığın Bulgarlara hangi hammaddeyi mamul olduklarını (Batıya) gösterme fırsatı verdiğini belirtir.¹³⁴ Ali Ferruh Bey ise bu durumu Bulgaristan "*hükümet ve abali-i Hristiyanîyesinin fitraten mütehallik oldukları nankörlük, taassub ve yağma*" eseri olarak görür.¹³⁵

¹²⁸ BOA, A.MTZ.04, No. 142/95, lef 1-8 (14-21 Haziran 1890).

¹²⁹ Bağımsızlıktan hemen sonra Bulgarlar tarafından tahrip edilen ve bakımsızlıktan harap durumda olan Knyajevo'daki Bali Efendi Türbesi 1901 yılında Sultan Abdülhamid tarafından tamir ve tezyin ettirildi. 6 Haziran 1901'de Komiserlik heyeti, Sofya müftüsü, Sobranya İslam azası ve bazı zevatın katılımıyla türbenin açılışı yapıldı. [BOA, Y.A.HUS, No. 416/64 (6,8 Haziran 1901); BOA, A.MTZ.04, No. 70/34 (6 Haziran 1901)].

¹³⁰ BOA, Y.MTV, No. 168/37 (25 Eylül 1313/7 Ekim 1897); BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 154, 155 (31 Ekim - 6 Aralık 1886); BOA, A.MTZ.04, No. 48/68, lef 1, 2 (23, 26 Eylül 1897); BOA, A.MTZ.04, No. 49/22, lef 1, 2 (2-6 Ekim 1897); BOA, A.MTZ.04, No. 49/46 (14 Ekim 1897).

¹³¹ Keskioglu, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbide ve Vakıf Eserleri", s.315.

¹³² BOA, Meclis-i Vükela (MV), 210/35 (19 Teşrinisani 1333/ 19 Kasım 1917).

¹³³ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.102.

¹³⁴ Fraser, a.g.e., s.66-68; Jezernik, a.g.e., s.217.

¹³⁵ BOA, Y.EE, No. 136/24, lef 2 (13 Cemaziyevvel 1320/17 Ağustos 1902); BOA,

Kısacası Sofya “*deosmanizatsiya*” hareketi ile beş asırlık Osmanlı hâkimiyetinin izlerini yaklaşık 30 yılda tasfiye etmiştir. Sofya dışında ise tasfiye süreci nispeten daha yavaş gelişmiştir.

Ruşçuk

Ruşçuk savaş sırasında Rus bombardımanına maruz kaldığından dolayı şehirde bulunan çok sayıda İslam eseri tahrip olmuştu.¹³⁶ 1881 yılında Ruşçuk şehri için bir imar planı hazırlandı. Ruşçuk'ta Müslüman cemaatin ve tüccar vekâletinin şehri tezyin maksadıyla camilerin yıkılmak istendiğine, gerek yol üzerindeki, gerekse sapa yerlerdeki cami ve medrese vakıf dükkânlarının yıkılmaya başlandığına dair şikâyetleri Mösyö Mantof'un 1887'de ikinci kez belediye başkanı seçilmesi ile yükselmeye başladı. Ruşçuk Türkleri Mösyö Mantof'un yeniden belediye başkanı seçilmesinden rahatsızlık duyuyordu.¹³⁷ Müslüman cemaatin itirazlarına rağmen 1889'da Ruşçuk'ta vakıfların belediye tarafından satışına devam ediliyordu.¹³⁸ 1890'da Yeni Mahalledeki Vasi Bey mezarlığının yarısı istimlâk edilerek üzerine Bulgar mektebi yapıldı. 1894'de diğer yarısına kasaphane inşa edilerek kiraya verildi. Aynı yıl Koşu Mezarlığı parsellenerek belediye tarafından satıldı.¹³⁹ Ruşçuk Tüccar Vekili Mustafa Halit Bey'in Bâbîâli'ye gönderdiği 16 Ekim 1897 tarihli raporundan anlaşıldığına göre şehirdeki 29 camiden 7'si hali hazırda yıkılmıştı ve 16 tanesi için belediye meclisinden yıkım kararı çıkmıştı. Ayrıca, mezarlıklar istimlâk edilerek park, okul, kasaphane vs. yapılmış ve camilere gelir getirmek amacıyla vakfedilen dükkânlar Berlin Anlaşmasının 12. maddesine aykırı olarak ya yıkılmış ya da gasp edilmişti.¹⁴⁰ Belediye dışında İslam eserleri zaman zaman Bulgar halkın da tasallutuna maruz kalıyordu. Mesela Ruşçuk dışındaki Merdan mezarlığına daha önce de birkaç kez saldırı yapan bazı Bulgarlar, 2 Kasım 1900'de mezarlığa girerek bekçi ve karısını darp etmişler ve mezar taşlarını kırmışlardı.¹⁴¹ 1906'da ise Ruşçuk belediyesi iki cadde arasında kalan Bayraklı Camisini ve Şeyh Mahmud Dergahını “*sebt-i defter*

A.MTZ.04, No. 107/38, lef 5 (13 Cemaziyelevvel 1320/17 Ağustos 1902); İpşirli, a.g.e., 1989, s.690.

¹³⁶ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.105.

¹³⁷ BOA, A.MTZ.04, No. 6/7, lef 9, 10, 11, 12, 15 (24 Kasım-11 Aralık 1887); BOA, A.MTZ.04, No. 22/9, lef 1, 2 (3 Aralık 1887-4 Şubat 1888); Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (878-1908)*, s.195.

¹³⁸ BOA, A.MTZ.04, No. 22/65, lef 1, 2 (23 Haziran-3 Ağustos 1889).

¹³⁹ BOA, A.MTZ.04, No. 176/56 (27 Ekim 1894).

¹⁴⁰ Eşref Eşrefoğlu, “Bulgaristan Türklerine ve Ruşçuk'taki Türk Eserlerine Dair 1897 Tarihli Bir Rapor”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı I, 1972, s. 19-46; BOA, A.MTZ.04, No. 49/50 (16 Ekim 1897); Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (878-1908)*, s.195.

¹⁴¹ BOA, A.MTZ.04, No. 68/29, lef 1, 2 (7-20 Kasım 1900).

ederek” yıkma kararı almıştı. Bâbîâli'nin teşebbüsü ile Bayraklı Camisi yıkılmaktan kurtarıldı.¹⁴²

Vidin

Vidin'de savaş sırasında Rus topçu ateşi sonucu 2 cami yıkılmış, 11'i ise ağır hasara uğramıştı.¹⁴³ Yıkılan camilerden biri Sultan Ahmed Camisi idi.¹⁴⁴ Savaş öncesinde 24 cami bulunan Vidin'de 22 Nisan 1890 itibarıyla Hacı Ferah, Pazar, Debbaghâne, Hacı Osman, Ebubekir ve Cebrani Camileri olmak üzere 6 camide ibadet edilebiliyordu.¹⁴⁵ 1890 yılı başlarında Vidin Belediyesi, bu camilerin yanı sıra diğer camilere ait yüz dolayındaki vakıf dükkânının tümünü “*müşrif-i harab*” oldukları gerekçesiyle yıkma kararı aldı. Ancak, Vidin Müftüsü Süleyman Hulusi Efendi, söz konusu emlakın tamiri için belediye tarafından 8 yıldır ruhsat verilmediğinden şikâyetçiydi.¹⁴⁶ Komiserlik kâtibi Mustafa Reşit Bey'in yıkımın durdurulması için Bulgaristan Hariciye ve Mezâhib Nezaretine yaptığı başvuru üzerine belediye emlak kanununun 21. maddesi gereği yıkılmaya yüz tutan emlakın tamirine ruhsat verilemeyeceği, fakat yıkılan emlakın bedellerinin Cemaat-i İslamiyeye ödeneceği bildirildi.¹⁴⁷ Vidin Belediyesi, 1892'de kale haricinde İstanbul Kapısı mevkiinden Kıpti Mahallesi sonuna kadar açılacak olan caddenin gerek üzerinden geçtiği, gerekse cadde kenarına düşen Hacı Osman, Banofça, Pazar ve diğer bir cami ile iki mektep ve vakıf dükkânlarla birlikte 500'den fazla Türk hanesini yıkma kararı aldı. Söz konusu cadde 50 kadar Bulgar hanesini de yutuyordu. Komiserliğin bu kararın Berlin Anlaşmasının 5 ve 12. maddelerine aykırı olduğu şeklindeki itirazına karşılık, Hâriciye ve Mezâhib Nezareti emlak kanununun 21. maddesini referans alıyordu.¹⁴⁸ Sonuçta belediyenin istediği oldu. Kendi ifadeleri ile “*nüfusu azalış fukarası çoğalan*” Vidin Müslümanları 1896'da Çavuş mahallesindeki Nazar Baba Dergâhını tamirden acizdi.¹⁴⁹ 1900'de Debbaghane Camisi ve 15 vakıf dükkânı imar planında öngörülen caddeye düştüğü için belediye tarafından yıkıldı ve

¹⁴² BOA, A.MTZ.04, No. 143/71 lef 1, 2 (5-9 Temmuz 1906); BOA, A.MTZ.04, No. 150/35 (28 Ekim 1906).

¹⁴³ Lory, *Sılbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.105.

¹⁴⁴ BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 205, 208, 209, 210, 211 (10 Temmuz 1890-8 Mart 1891).

¹⁴⁵ BOA, Bİ, No. 872 (7 Ramazan 1307/ 26 Nisan 1890).

¹⁴⁶ BOA, Bİ, No. 872 (7 Ramazan 1307/ 26 Nisan 1890); BOA, A.MTZ.04, No. 23/41 (17 Ramazan 1307/8 Mayıs 1890).

¹⁴⁷ BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 203 (14 Zilkade 1307/2 Temmuz 1890), lef 212 (14 Zilkade 1308/21 Haziran 1891).

¹⁴⁸ BOA, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 194, 227, 228, 230, 231 (9 Temmuz-15 Ağustos 1892).

¹⁴⁹ BOA, A.MTZ.04, No. 39/58 (25 Cemaziyelahir 1314/1 Aralık 1896).

belediye cami için Cemaat-i İslamiye Meclisine 4.000 leva tazminat ödedi.¹⁵⁰ 1904 yılında ise hastane yapmak üzere Selahaddin Baba Türbesi ve mezarlığı yıkıldı.¹⁵¹ Öte yandan Komiser Ali Ferruh Bey ve halefi Sadık Paşa'nın girişimleriyle Vidin kumandanı Meçkanov tarafından 1892 yılında geçici olarak cephanelik yapılan Orta Tuna Camisi 1905 yılında Müslüman cemaate iade edildi.¹⁵² Ancak 1908 yılında Çarşı Camisi ve ittisalindeki vakıf dükkânlarının Vidin belediyesi tarafından yıkılması önlenemedi.¹⁵³

Tırnova

Tırnova'da savaş öncesinde 16 cami, 10 mescit ve 7 medrese vardı. Yukarıda belirttiğimiz üzere Kavak Baba Zaviyesi Camisi (Tekye Camisi) Rusların şehri işgalinden sonra aslına rücu ettirilerek kiliseye tahvil edilmişti. Tırnova'da Bacdarlık, Konak, Saraçhane, Burmalı, Boyalı, Debbaghane, Frenkhisarı, Kayaaltı, Feyzi Ağa, Kadı ve Zincirli Bîkâr Camileri Bulgaristan hükümetleri tarafından yıktırıldı. Cami-i Kebir, Sv. Kiril i Metodiy Erkek Gimnazyumuna, Gazi Firuz Bey Camisi (Hisar Camisi) ise cephaneliğe dönüştürüldü.¹⁵⁴ 1885 yılı itibariyle Tırnova'da yalnızca 3 cami mevcuttu.¹⁵⁵ Bunlar Pazarlıkyeri ve Köprü Camisi ile Çeşmebaşı Mescidi idi. Pazarlıkyeri Camisinin belediye tarafından yıkılması üzerine tazminat olarak Prens Ferdinand tarafından 1892 yılında Yeni Cami veya Ferdinand Camisi adıyla anılan başka bir cami yaptırıldı. İmarat Medresesi, Vali İbrahim Ağa, Söğütlük, Çataklı, Şamlıoğlu mescitleri ile Çingene ve Kayabaş mahallelerinde ikişer mescit belediye tarafından yıkılarak arsaları satıldı. Keza, İmarat, Boyalı, Kayaaltı, Orta, Komalak medreseleri yıkılırken, Feyzi Ağa Medresesi kiliseye, Kavak Baba Medresesi ise hana tahvil edildi. 1912'de Köprü ve Ferdinand Camileri ile Çeşmebaşı Mescidi olmak üzere Müslüman cemaatin elinde üç ibadethane bulunuyordu.¹⁵⁶

Ziştovi

Savaştan önce 19 cami bulunan Ziştovi'de camilerden ikisi şehrin sukutu ile birlikte Bulgar halkın saldırısına maruz kaldı ve Ruslar tarafından yıkıldı.

¹⁵⁰ BOA, A.MTZ.04, No. 66/3, lef 1-5, (15 Nisan-3 Mayıs 1900); BOA, A.MTZ.04, No. 67/8, lef 13 11 Nisan 14 Ağustos 1900).

¹⁵¹ BOA, A.MTZ.04, No. 110/63 (22 Zilkade 1321/8 Şubat 1904).

¹⁵² BOA, A.MTZ.04, No. 113/5 (29 Zilhicce 1321/16 Mart 1904); BOA, A.MTZ.04, No. 117/50 (10 Rebiülevvel 1322/25 Mayıs 1904); BOA, A.MTZ.04, No. 128/14, lef 1, 2 (28 Mart-24 Nisan 1905).

¹⁵³ BOA, A.MTZ.04, No. 162/115 (13 Ocak-19 Ocak 1908); BOA, A.MTZ.04, No. 165/27 (8 Nisan 1908).

¹⁵⁴ Ahmet Hamdi Akseki, *Bulgaristan Mektupları*, Yay. Ferhat Koca, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000, s. 68-70.

¹⁵⁵ Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.194.

¹⁵⁶ Akseki, a.g.e., s.70.

İhsaniye Camisi hükümet tarafından yıkılarak yerine tiyatro binası yapıldı. Hasan Efendi Mescidi ve Medresesi bir aralık depo olarak kullanıldı ise de 1892'de yıkıldı. İskele Camisi yandı, bir diğer cami ise yeni şehir planında yola rastladığı gerekçesi ile yıkılarak bedeli Cemaat-i İslamiye Meclisine ödendi. 1897'de Velişan (Hacı Veli Ağa?) Camisi, duvarlarının *mâil-i inhidam* olduğu gerekçesi ile belediye meclisinin aldığı karar uyarınca yıkıldı. Belediye enkazdan yeni bir cami yapılmasına izin verdi. Savaş sırasında el konulan Rüşdiye mektebi Bulgar Gimnazyumuna çevrildi. Yanı başına kışla inşa edilmesi sebebi ile 1908 yılında mahalli hükümet tarafından 200 yıllık Müslüman mezarlığına defin yasaklandı.¹⁵⁷ Kışla Camisi bitişiğindeki mektep ve medrese ile birlikte caminin minaresi yıkılarak cami askeri depoya çevrildi. Defin yasaklanan mezarlık ise tahrip edilerek askeri talimgâh yapıldı. 1912 yılında Zıştovi'de 7 camide ibadet edilebiliyordu.¹⁵⁸

Provadi, Varna, Silistre, Köstendil ve Dubniçe

Provadi'de 1880'de imar planı hazırlanmasından sonra Kasım ayında Müslüman mezarlığının taşları sökülerek kaldırım yapımında kullanıldı. Varna Belediyesi 1882 yılında Müslüman mezarlığını tahrip ederek yerine halk bahçesi yaptı.¹⁵⁹ Yine Varna'da belediye tarafından yeni imar planına alınan ve *tesniye-i tarik* maksadıyla yıkımı öngörülen Müftülüğün bitişiğindeki Abdurrahman Camisi, 24 Mayıs 1902'de kundaklandı.¹⁶⁰ 1905 yılında camiye bitişik Abdurrahman Mezarlığı "*sıhhat ve selamet-i umumiyeye nokta-i nazarıdan*" belediye tarafından yıkıldı.¹⁶¹ 1908'de ise Sandıkçı Baba Camisi ve Fethi Baba Türbesi, "*mâil-i inhidam*" oldukları gerekçesi ile yıkıldılar.¹⁶²

Silistre'de Akseki'ye göre 93 harbenden önce 13 cami vardı. Bu camilerden dört tanesi ile Tahtalı ve Humbalar medreseleri mahalli hükümet tarafından yıkıldı. 1912 yılında aralarında Bayraklı ve İvaz Paşa Camilerinin de bulunduğu 9 camide ibadet edilebiliyordu. Ayrıca Osmanlı döneminden kalma hastane ile Bayraklı Medrese ayakta idi.¹⁶³

¹⁵⁷ Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.201.

¹⁵⁸ Akseki, *a.g.e* s.83, 84.

¹⁵⁹ Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.200.

¹⁶⁰ BOA, A.MTZ.04, No. 78/40 (29 Haziran-1 Temmuz 1902); BOA, Y.PRK.MK, No. 11/48 (12 Mayıs 1318/25 Mayıs 1902); Turan, *a.g.e.*, 1998 s.198. Bu olaydan bir süre önce 18 Ekim 1901'de Abdurrahman Camisi müezzini Ahmet Efendi Bulgarlar tarafından öldürülmüş, katilleri bulunamamıştı. (BOA, A.MTZ.04, No. 73/30, lef 1-8 (15 Kanunuevvel 1317/28 Aralık 1901; BOA, A.MTZ.04, No. 74/7, lef 1-4, 22 Kanunusani 1317/4 Şubat 1902).

¹⁶¹ BOA, A.MTZ.04, No. 139/30, lef 1, 4 (27 Aralık 1905-8 Mart 1906).

¹⁶² BOA, A.MTZ.04, No. 162/115; (13-19 Ocak 1908); BOA, A.MTZ.04, No. 165/27 (19 Ocak- 8 Nisan 1908).

¹⁶³ Akseki, *a.g.e.*, s.72, 73.

Savaştan önce 16 cami, 3 medrese, 18 tekke bulunan Köstendil'de 1900 başlarında 2 cami (Feridun Ahmet Bey Camisi ile Cami-i Kebir/Fatih Camisi) kalmıştı.¹⁶⁴ Köstendil Belediyesi, 1906'da Murad Çelebi Dergâhını ve müştemilatını tanzim planı gereği yıktı, ayrıca *tesviye-i tarîk* sebebiyle sadece bir adet vakıf dükkânı ve kütüphanesi kalmış olan Cami-i Kebir'in iç kapısına kadar yıkılmasına karar verdi. Ancak yıkım Bâbîâli tarafından önlendi.¹⁶⁵

Dubniçe'de sözlü efsaneye dayanarak Sv. Georgi Manastırı üzerine inşa edildiği iddiasıyla Derviş tekkesi yıkılarak yerine kilise inşa edildi. Yine Dubniçe'de yukarıda belirttiğimiz üzere iki Türk hamamı imar planı gereği 1884'te belediye tarafından yıkıldı.¹⁶⁶

Filibe

Şarkî Rumeli'de de Osmanlı maddi kültür varlıklarının durumu farksızdı. Petâr Mijatev'e göre Filibe'de diğer Bulgar şehirlerinde olduğu gibi eski Türk bina ve anıtlarının tahribi *kurtuluş* ile başlamıştı. Bunlar ya şehircilik çalışmaları çerçevesinde planlı bir şekilde yıkılmaya tabi tutulmuşlar ya da basit ihmal sonucu yıkılmaya terkedilmişlerdi.¹⁶⁷ 93 Harbi öncesinde Filibe'de 33 cami (24'ü büyük cami, 9'u mescit), 11 tekke, 13 kilise, 1 sinagog ve 12 hamam mevcuttu.¹⁶⁸ Rusların General Gurko idaresinde şehre girdiği 17 Ocak ile 10 Kasım 1878 tarihleri arasında camilerin çoğu Rus ve Bulgarlar tarafından tahrip edildi. 10 Kasım itibariyle ibadet etmeye elverişli tek cami Hacı İsmail Mahallesindeki Alaca Mescit (Eyne Hoca Camisi) idi. Diğer camilerden aralarında İmaret Camisi (Gazi Şehabeddin Paşa Camisi) ve Muradiye Camisi'nin (Cuma/Hüdâvendigâr Camisi) de bulunduğu sekiz tanesi Rus ordusu tarafından depo, bir tanesi ise samanlık olarak kullanılıyordu. İki cami kapalı idi, diğerleri ise tahrip edilmişti. 20 Ocak'ta yani Rus işgalinin üçüncü gününde Filibe içindeki Müslüman mezarlıklarındaki mezar taşlarının sökülmesine başlandı ve Haziran ayında yürüyüş mahalli ve tiyatro yapıldı. Filibe'nin Rus işgalinde bulunduğu süre içinde 11 tekkeden 8'i tahrip edilirken 1'i kışlaya 2'si ise meyhaneye tahvil edildi.¹⁶⁹ 22 Temmuz 1878'de Rodop Komisyonu üyesi Yusuf Rıza ve Raşid

¹⁶⁴ Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, s.60, Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.108

¹⁶⁵ BOA, A.MT.Z.04, No. 142/17 (17 Nisan-21 Mayıs 1906).

¹⁶⁶ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.107, 112.

¹⁶⁷ Mijatev, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, s.292.

¹⁶⁸ Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, s.27; Aynı yazar, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, s.16; Turan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi", s.242; Aynı yazar, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.198; Aynı yazar, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", s.769.

¹⁶⁹ Turan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine

Naşid Paşalar tarafından Sadarete gönderilen rapora göre Filibe'nin Müslüman mahalleleri de Rus ve Bulgarlar tarafından harabeye çevrilmişti.¹⁷⁰ Rodop komisyonunun Filibe'ye gelişi (22 Temmuz), yıkımına ve çatısı sökülmeğe başlanan Muradiye Camisini yıkımdan kurtardı.¹⁷¹ 1879'da Şehabeddin Paşa Camisi'nin kubbelerinin kurşun kaplaması çalındı.¹⁷² Rus ordularının Şarkî Rumeli'yi terkinden sonra Filibe Cemaat-i İslamiyesi, Muradiye ve Şehabeddin Paşa camilerini tamir ettirmek üzere Şarkî Rumeli mal sandığında mahfuz 2.000 lirayı vilayetten talep etti ise de vakıf meseleleri henüz çözümlenmediği gerekçesiyle kendilerine olumsuz yanıt verildi.¹⁷³ Valilik, harap haldeki Şehabeddin Paşa Camisi ve Medresesine mevkuf köylerin yıllık 50.000 kuruş değerindeki öşür bedellerini topladığı halde, bu meblağ mütevellî heyetine aktarılmadığı gibi yine bu eserlere vakfedilmiş olan Canbaz Han'ın 1881'de mahalli hükümet tarafından yıkılması cemaati çaresiz, hizmetlileri ise maaşsız bıraktı.¹⁷⁴ Şehabeddin Paşa Camisi, 1885'te Şarki Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakı arifesinde halen tamir edilemediği için ibadete kapalıydı. Bâbîâlî, "bu misülli müberrât-ı meşbûre-i İslamiye'nin idâmesi mesâilinin istihsali şân-ı celîl-i saltanat-ı seniyye muktezeyât-ı aliyyesinden" olduğu mütalaasıyla "Rumeli-i Şarkî'deki evkâf-ı mazbûta idaresinin vilayete terkiyle mukâbilinde hazîne-i evkâf-ı hümayûna itâsı kararlaştırılmış olan meblağ-ı merkûmenin hîn-i tesviyesinde mahsubu icra olunmak üzere" tamir için gerekli parayı gönderdi.¹⁷⁵ İşgalden sonra Ruslar tarafından kışlaya dönüştürülen İmaret mahallesindeki vakıf mahkeme binası, Şarkî Rumeli nizamnamesine aykırı olarak vilayet idaresi tarafından da aynı amaçla kullanılmaya devam etti.¹⁷⁶ Rus ordusunun gelişiyle park, okul vs. yapmak üzere mezarlıklara ve sair emlake yönelik olarak başlayan taarruz, vilayet nizamnamesinin 36. ve 341. maddelerine¹⁷⁷ aykırı

Dair Bir İngiliz Belgesi", s.244-251; Aynı yazar, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.193-199.

¹⁷⁰ BOA, Y.EE, No. 42/118 (10 Temmuz 1294/22 Temmuz 1878); Turan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi", s.246.

¹⁷¹ BOA, Y.EE, No. 42/118 (10 Temmuz 1294/22 Temmuz 1878).

¹⁷² Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, s.212.

¹⁷³ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 41, 42 (31 Mayıs-21 Ekim 1881).

¹⁷⁴ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 12, 21, 29, 34, 39, 40, 50, 51, 55, 56, 60 (8 Şubat 1881-6 Haziran 1881).

¹⁷⁵ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 72, 73, 75, 78, 80 (3 Mart 1884-5 Ağustos 1885).

¹⁷⁶ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 9, 10, 28, 43, 44 (14 Ocak-20 Eylül 1881).

¹⁷⁷ 36. maddenin 1. fıkrası kişisel mülkiyet hakkı ve "asâr-ı millîye"nin (dinî eserlerin) dokunulmazlığını teyit ediyor, 2. fıkrası ise kamu menfaati adına bedeli önceden ödenmek üzere istimlake fırsat yaratıyordu [BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 28 (20 Mayıs 1881); lef 54 (4 Aralık 1884), lef 76 (4 Mart 1885)]. 341. madde ise mezheplerin emlak ve mallarının muhafazasını garanti altına alıyor, ancak umumi menfaat gereği kanun dairesinde tazminat ödenmesi koşuluyla kendilerinden alınabilmesine imkân tanıyordu. (Şarkî Rumeli Nizamnamesi hakkında bkz. Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, s.43-113, burada

olarak vilayet idaresi döneminde ve Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakından sonra da devam etti.¹⁷⁸ 1889 yılında Cuma Camisi önündeki 15 adet vakıf dükkân Filibe belediyesi tarafından yıkıldı.¹⁷⁹ 1891'de Şehitlik mezarlığı sergi (fuar) mahalli yapılmak üzere, Pınarcık, Saat ve Kapaklı Tepeleri önlerindeki mezarlıklar ise "hijyen" gerekçesiyle taşları sökülerek tahrip edildi.¹⁸⁰ Develerahırı, Eyne Hoca ve 1891'deki ilk saldırıyı atlatan Saattepe Mezarlığı 1897'de ortadan kaldırıldı.¹⁸¹ Ertesi yıl Eyne Hoca Camisi Filibe Belediyesi tarafından yıkıldı.¹⁸² 1905'de Karşıyaka mahallesindeki Tatarhane Mezarlığı tahrip edildi.¹⁸³ Filibe Müftülüğü ve Cemaat-i İslamiyesi, belediye kadar, Bulgar halkın da saldırılarından korumak için komiserlik yardımı ile 1895'de Umum İslam Kabristanı'nın,¹⁸⁴ 1908'de ise Hacı Hasan Mahallesi mezarlığının etrafını duvarla çevirerek bekçi tuttu.¹⁸⁵ Çünkü mezar taşları sökülerek kaldırılm, çeşme, duvar vs. inşaat işlerinde kullanılıyordu.

Tatarpazarcık

Tatarpazarcık ve köylerinde Şarkî Rumeli'nin Rus işgalinde kaldığı bir buçuk yılda içinde Ruslar tarafından cami, medrese, mezarlık vs. olmak üzere 182 Osmanlı eseri yıkılmıştı. Şarkî Rumeli hükümeti ise Rusların çekilmesinden (Temmuz 1879) 2 Ekim 1879'a kadar olan birkaç aylık süre içinde Tatarpazarcık'ta cami, medrese ve Müslüman evlerinden 114'ünü ihrak, 173'ünü hedm ve 469'unu tahrip etmiş ve oturulabilir İslam evlerine de Bulgarları yerleştirmişti.¹⁸⁶ 8 Aralık 1879 itibariyle Tatarpazarcık merkezindeki 22 camiden 9'u yakılmış, 5'i tamamen yıkılmış, 7'si değişik ölçülerde tahrip edilmiş durumdaydı. 1880'de yalnızca bir camide ibadet edilebiliyordu.¹⁸⁷ 1888'de Orta Cami, belediye tarafından Müslüman cemaatinin elinden alınarak depo yapıldı. Komiserlik ve müftülüğün uzun

s. 47, 109).

¹⁷⁸ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 28 (20 Mayıs 1881); lef 54 (4 Aralık 1884), lef 76 (4 Mart 1885).

¹⁷⁹ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 91, 93, 94, 96 (27 Eylül 1889-24 Mart 1890).

¹⁸⁰ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 103, 104, 105, 108 (16 Ocak 1892-25 Aralık 1892).

¹⁸¹ Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.200.

¹⁸² Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.195.

¹⁸³ BOA, A.MTZ.04, No. 129/74 (23 Haziran 1905).

¹⁸⁴ BOA, A.MTZ.04, No. 181/34 (9 Ocak 1896).

¹⁸⁵ BOA, A.MTZ.04, No. 166/45 (21 Mayıs 1908); BOA, A.MTZ.04, No. 167/4 (1 Haziran 1908).

¹⁸⁶ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 1/13 (15 Şevval 1296/2 Ekim 1879); Aydın 1992, s.211, 212; İpek 1994, s.142.

¹⁸⁷ Turan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filime'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dair Bir İngiliz Belgesi", 1996: 244; Aynı yazar, "The Turkish Mirotiy in Bulgaria (1878-1908)", s.194; Aynı yazar, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", s.770; Aynı yazar, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", s.204.

mücadelesinden sonra Orta Cami 11 Mayıs 1904'de cemaate iade edildi.¹⁸⁸ Fakat tam bu sırada mahalli belediye, “*müşrif-i harab ve mâil-i inhidam*” olduğu gerekçesi ile Saraçhane Camisi hakkında belediye emlak kanununun 23. maddesine istinaden yıkım kararı aldı. Komiserlik ve müftülüğün çabaları ile yıkım önlendi.¹⁸⁹

Eski Zağra

Eski Zağra savaşta en çok zarar gören şehirlerden biriydi. Yukarıda belirtildiği üzere şehrin Rus işgaline girmesinden sonra 14 cami ve minare yıkılmış ve beş asırlık İslam mezarlığı tahrip edilmiş,¹⁹⁰ ayrıca şehir savaş sırasında yanmıştı. Bu nedenle Osmanlı geçmişinden en radikal kopuş Sofya ile birlikte Eskizağra'da yaşandı. Savaştan sonra 1878'de Çek mimar Lübor Bayer tarafından Eski Zağra için bir tanzim planı hazırlandı. Lory'ye göre Bayer'in “*Amerikan tarzı*” planı, 10, 16, 20 m. genişliğinde, 330 ila 660 m.²lik parsellerle dik sokaklardan tamamen kusursuz satranç bölümleri oluşturuyordu.¹⁹¹ Eski Zağra Müslümanlarının şikâyetlerinden anlaşıldığına göre Bayer, ızgara şeklindeki planını kiliseleri gözeterek hazırlamıştı.¹⁹² İmar planına muhterik İslam eserleri, hane ve dükkânlarının yanı sıra yangından kurtulanların da bir bölümü dâhil edildi ve şehir planı, 29 Eylül 1879'da Aleko Paşa tarafından onaylandı. Eski Zağra Müftüsü Hüseyin Râci Efendi, İslam eserlerini hedef alması dolayısı ile imar planını “*plan içinde bir plan*” diye yorumluyordu. Savaş öncesinde şehirde 1500'den fazla İslam hanesi mevcuttu. Bu hanelerden 800 tanesi ayakta kaldığı halde, şehir planında Müslüman halka 22 semtte yalnızca 400 hane öngörülüyordu. Ayrıca, şehir içindeki debbâghaneler koku yaydıkları ve şehir hijyenini bozdukları gerekçesi ile şehir dışına sürüldü. Lübor Bayer'in planı Müslümanlar kadar Musevilere de dokundu. Havra ve 400 kadar muhterik Musevi hanesi üzerine Bulgarlar tarafından ev yapıldı.¹⁹³ Bu hengâmda Namazgâh Mezarlığının taşları söküldü ve Soğukpınar, Tekyemahalle, Kadıçeşmesi, Hacı Turhan, Hacı Yunus ve Babakoru Camileri ile Ümmi Sinan ve İmaret mescitlerinin arsaları belediye tarafından satıldı. Soğukpınar Camisinin ise kurşun kubbe kaplaması çalındı.¹⁹⁴ Ayrıca, Bulgarlar tarafından İslam cemaatine ait büyük binalara ve

¹⁸⁸ BOA, A.MTZ.04, No. 116/67 (25 Safer 1322/11 Mayıs 1904); Turan 1998, s.196.

¹⁸⁹ BOA, A.MTZ.04, No. 117/62 (18 Nisan -31 Mayıs 1904).

¹⁹⁰ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6 lef 90 (25 Haziran 1885); Hüseyin Râci, a.g.e., s.80; Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, 1992, s.212; Turan 1996, s.244; Aynı yazar, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, s.193.

¹⁹¹ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.106.

¹⁹² BOA, A.MTZ.RŞ, No. 5/3, lef 7, (tt. 1889).

¹⁹³ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6 lef 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90 (Ocak 1885-25 Haziran 1885).

¹⁹⁴ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6 lef 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90 (Ocak 1885-25 Haziran 1885); Aydın 1992: 212.

Rüşdiye Mektebine el konuldu. Cemaat-i İslamiye, Müslüman çocukları için mektep yapılmak üzere başka bir bina kiralanması karşılığında bu duruma razı oldu.¹⁹⁵ Harp sırasında minaresi Bulgarlar tarafından yıkılan Hamza Bey Camisi (Cami-i Atık), münhedim minaresi üzerine haç asılarak bir ara kilise olarak kullanıldı ise de Hüseyin Râci Efendi'nin ifadesi ile bir ayın esnasında papazın “*çarşıp füc'eten fert olması*” üzerine terk edildi.¹⁹⁶ Daha sonra silâh ve mühimmat deposu olarak kullanılan¹⁹⁷ Hamza Bey Camisi, Bâbîâlî'nin baskısı sonucu 21 Nisan 1881'de İslam cemaatine iade edildi.¹⁹⁸ Plan gereği yıkılan emlak için sahiplerine tazminat ödenmesi öngörülüyordu. Ancak tazminatı düşük tutulduğu halde plana dâhil edilerek yıkılan yerlerin parasını almak, Kamile Hanım'ın Gazi Ahmed Bey Camisine mevkuf Bazaristan mahalli örneğinde olduğu üzere yıllar süren mücadeleye rağmen mümkün olmuyordu.¹⁹⁹ 1896 Haziran'ında Eski Zağra belediyesi tarafından “*tesviye-i tarik*” bahanesiyle 400 yıllık Gazi Ahmed Bey Camisi imar planına alınarak yıkımına başlandı.²⁰⁰ Aynı günlerde Namazgâh mezarlığına belediye temizlik işleri dairesinin “*tanziyat arabaları tathir ettikleri belâların müzahrefât ve necâsetlerini eski ve yeni İslam mekâbirine nakl ile mekâbirin deliklerinden içeriye akıttıklarının*” görülmesi üzerine Müslüman halk galeyana gelerek protesto gösterisi düzenledi. Belediye, işçilerin uygulamasından haberi olmadığını belirterek sorumluluktan kurtulmak istedi. Ancak, mezarlığın temizleneceği taahhüdünde bulundu. Bu durum Şarkî Rumeli Cemaat-i İslamiyesi Nazırı Ali Haydar Efendi, Komiserlik ve Bâbîâlî'nin şiddetli protestosuna sebep oldu.²⁰¹

İslimye

İslimye'de 1836'da Osmanlı ordusu için kumaş üretmek üzere Dobri Jelyazkov'un girişimi ve padişahın desteğinde “*Fabrika-i Hümayyûn*” adıyla kurulan kumaş fabrikasına, Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan caminin minaresi, Ocak 1882'de Berlin Anlaşmasına ve Şarkî Rumeli Nizamnamesinin 341. maddesine aykırı olarak yıkıldı ve cami içinde gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra sergi ve satış mağazası haline getirildi. Bâbîâlî'nin kendi

¹⁹⁵ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 15, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 32 (16 Kasım 1880-22 Mayıs 1881).

¹⁹⁶ Hüseyin Râci, a.g.e., 1326, s.39; Ayverdi, a.g.e., 1982, s.134. Krş. Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.106.

¹⁹⁷ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 15, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 32 (16 Kasım 1880-22 Mayıs 1881); Hüseyin Râci 1326, s.39; Aydın, Şarkî Rumeli Vilayeti, s.212.

¹⁹⁸ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 27 (22 Nisan 1881).

¹⁹⁹ BOA, A.MTZ.04, No. 23/5, lef 1, 2 (4 Mart 1886-19 Eylül 1889).

²⁰⁰ BOA, A.MTZ.04, No. 35/25 lef 3 (2 Temmuz 1896).

²⁰¹ BOA, A.MTZ.04, No. 35/25 lef 1-3 (2-18 Temmuz 1896). 3 Temmuz 1312 (15 Temmuz 1896) tarihli Gayret gazetesinde Namazgâh mezarlığının çöplük olarak kullanılmaya başlandığı haberi bu durumu teyit etmektedir. Nakleden Turan, *Turkish Minority in Bulgaria*, s. 200.

atadığı Aleko Paşa'ya (Aleko Bogoridi) caminin Müslüman cemaate iadesi ve zararın tazmin edilmesi yönündeki baskısı durumu değiştirmedir.²⁰² Ancak, vakıf emlakın tasfiyesinde imar planlarının veya münferit saldırıların yanı sıra İslimye müftüsü Karamüftüzade Hüsnü Efendi örneğinde görüldüğü gibi cami, mektep, vakıf dükkânı ve arazilerinin bizzat müftü veya Cemaat-i İslamiye örgütü üyeleri tarafından Bulgarlara satıldığı ve dolaylı olarak tahvil ve tahrip edilmelerine sebebiyet verildiği örneklerle de rastlanmaktadır. Nitekim Hüsnü Efendi, İslimye camilerinden Çorbacı Camisinin yarısını, bitişiğindeki muvakkithane ile beraber Hacı Receb Camisini, İbiş Ağa Camisinin yarısını, bahçesi ile beraber Hüdaverdi Camisini, yine bahçesiyle beraber Sıbyan mektebini, bir takım vakıf dükkânlarını ve Yamalı Camisi ile mektep arsasını belediyeye ve Bulgar taliplilerine satmak suretiyle mezkûr emlakın tahribine veya başka amaçlarla kullanılmasına vesile olmuştur.²⁰³

Çırpan

Çırpan'daki 400 yıllık Eski Kabristan ile 1865'den beri kullanılan Yeni Kabristan'ın duvar ve mezar taşları, 1879 Kasımından itibaren sökülmeğe başlandı. Osmanlı idaresi 1865'de yaklaşık 40 dönümlük Eski Kabristan'a defin işlemini yasaklamıştı. Rus işgali zamanında halk bahçesi yapılması düşünülen Eski Mezarlığın duvarları yıkıldı. Şarkî Rumeli Vilayetinin kurulmasından sonra Çırpan belediye meclisi tarafından "*kaşın içine su biriktiğinden dolayı sıhbî olmadığı ve havayı bozduğunu*" gerekçesiyle önce hastahane, sonra pazaryeri yapmak amacıyla Eski Mezarlıktaki mezar taşları sökülmeğe başladı. Sökülen taşlar kaldırım, çan kulesi, çeşme vs. yapımında kullanılıyordu. Sadaret ve Ali Haydar Efendi'nin itirazı üzerine Aleko Paşa, İstanbul'da da kamu yararına park ve sokak yapımı için mezarlıkların tahrip edildiği karşılığını verdi. Ali Haydar Efendi'nin İstanbul gibi koca bir şehirdeki uygulamanın köy durumundaki Çırpan'a emsal teşkil edemeyeceği şeklindeki itirazı dikkate alınmadı.²⁰⁴

Yanbolu

Yanbolu'da savaş öncesinde 13 cami, 3 tekke, 1 hamam, 1 bedesten (Hadım Ali Paşa Bedesteni), 2 kilise ve 1 havra mevcuttu. Savaş esnasında Müslümanların Rus ordularının önünden kaçarak şehri terk etmesinden sonra

²⁰² BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 52, 53 (19 Nisan -2 Mayıs 1882). Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, s. 212), bu caminin kiliseye çevrildiğini belirtmektedir.

²⁰³ BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 110, 112, 113, 114, 116, 117 (13 Kasım 1893-Ocak 1894); BOA, A.MTZ.RŞ, No. 10/2, lef 72, 73 (20 Aralık 1893-8 Şubat 1894); BOA, A.MTZ.RŞ, No.12/9, lef 12, 13, 27, 28, 29, 30 (27 Nisan 1894-27 Aralık 1894).

²⁰⁴ BOA, A.MTZ.RŞ, No.9/6, lef 3, 4, 5, 6, 7, 8, 14, 45, 47, 48, 49 (8 Haziran 1880-5 Ekim 1881).

Bulgarlar camileri yağma ve tahrip etmişlerdi.²⁰⁵ Tahribattan yalnızca Cami-i Kebir (Mustafa Ağa Camisi, Eski Cami) ve İsmail Paşa (Sofular) camileri kurtulmuş, ancak Cami-i Kebir de kiliseye tahvil edilmişti. Yanbolu Müslümanlarının müracaatı üzerine, İsmail Paşa Camisi'nin küçük olduğundan Cuma ve Bayram namazlarında cemaati almadığı, Berlin Anlaşması ve Şarkî Rumeli Nizamnamesi hükümlerine göre dinî emlakın her türlü müdahaleden masun olduğu ve kiliseye tahvil edilen caminin tahliyesiyle aslına rücû ettirilmesine dair Sadaret ve Ali Haydar Efendi'nin vali Aleko Paşa ve vilayet müsteşarı Gavril Efendi nezdinde yaptığı teşebbüsler uzun süre sonuçsuz kaldı.²⁰⁶ Vali ve müsteşar, şehirdeki kiliselerin Nisan ayaklanmasında Süleyman Paşa askerleri, harp esnasında ise Yanbolu Müslümanları tarafından yakılıp yıkıldığı için Bulgarların ibadet edecek mahalleri kalmadığından dolayı Cami-i Kebir'in savaş sırasında Rus memurlar tarafından Bulgarlara verildiğini iddia ederek Müslümanların elinde diğer bir cami olduğundan vilayet dâhiliye müdürlüğünün Bulgarlar için kilise yapılıncaya dek caminin tahliye edilemeyeceği görüşünde olduğunu bildirdiler.²⁰⁷ Ali Haydar Bey'e göre Cami-i Kebir'in Ruslar tarafından savaş esnasında Bulgarlara verildiğini vurgulamaktan kasıt, “*gazavât-ı sabıkada ibâdethâne-i İslâma tahvil edilen kiliselerin misal ittihaz edilmesi*” idi. Ali Haydar Bey, Gavril Efendi'ye Şarkî Rumeli'nin halen Osmanlı toprağı olduğu ve Bulgarların kiliseleri olmadığı için camiyi zapt etmelerinin ancak “*Avrupa'da iştirâk-i emvâl komünistlerinin efkâr-ı batıllarına yakışacağı*” cevabını verdi.²⁰⁸ Bâbıâli'nin baskısı üzerine Cami-i Kebir, 1881 Ağustosunda sonlarında İslam halka iade edildi.²⁰⁹ Ancak, Müslümanların elindeki diğer cami Sofular Camisi 1908 yılında belediye tarafından dinamitle berhava edildi.²¹⁰ Cami-i Kebir (Eski Cami) ve Hadım İbrahim Paşa Bedesteni günümüze dek ayakta kalmayı başarmıştır.

²⁰⁵ Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, s.211; Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, 2002: 106; Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, s.92.

²⁰⁶ BOA, A.MT.Z.RŞ, No. 9/6, lef 23, 24, 35, 36, 37, 38 (21 Nisan 1880-19 Temmuz 1881); Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, s.212.

²⁰⁷ BOA, A.MT.Z.RŞ, No. 9/6, lef 37 (30 Mayıs 1881), lef 38 (19 Temmuz 1881). Benzer bir örnek, kiliselerinin Çerkezler tarafından tahrip edildiği iddiasıyla Çarşu Camisi'nin tazminat olarak Ruslar tarafından Bulgarlara verildiği Varna'ya bağlı Balçık kazasında yaşanmıştır. (Nazırka, a.g.e., s.72).

²⁰⁸ BOA, A.MT.Z.RŞ, No. 9/6, lef 37 (30 Mayıs 1881).

²⁰⁹ Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.106.

²¹⁰ Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, s.18,98,99.

Abyolu, Kızanlık, Karlova, Hasköy

Abyolu'da 1870'den beri defin yapılmayan Müslüman Mezarlığı, kasabanın ortasında kaldığı gerekçesiyle 1890 yılında belediye tarafından yıkılarak üzerine pazaryeri ve kilise inşasına teşebbüs edildi.²¹¹ 93 Harbinden önce 16 cami bulunan Kızanlık'ta yüzyılın sonuna doğru yalnızca bir cami kalmıştı.²¹² 1907 yılında Hasköy'de Cami-i Cedid, Bulgar mektebine çevrildi.²¹³ Karlova'da savaş sırasında tahrip edilen ve minaresi sağlam olan Ballı Mescid 1911'de imar planında yola denk geldiği gerekçesi ile belediye tarafından yıkıldı.²¹⁴

Sonuç

Bu çalışmada Bulgar ulusçuluğu ve Osmanlı algısından hareketle 1878-1908 yılları arasında Bulgaristan'da çeşitli şehirlerde Osmanlı maddi kültür mirasının tasfiyesini incelemeye çalıştık, ancak bütün tabloyu ortaya koyduğumuz iddiasında değiliz. Söz konusu dönem Bulgaristan'ın milliyetçi esaslar doğrultusunda yeniden inşa edilme süreci olduğu kadar, genel anlamda Osmanlı mirasının tasfiyesi ve Avrupalılaşma çabalarına tanıklık etmiştir. Bulgar aydını ve devlet adamları Osmanlı hâkimiyetini Hristiyan Bulgar kültürünün bastırıldığı ve gelişiminin engellendiği bir esaret ve zulüm dönemi olarak telakki ettikleri için hem ulusun konsolidasyonu, hem de Avrupalılaşma adına Osmanlı döneminde Bulgaristan'a yerleşen Türk, İslami ve Şarklı unsurları tasfiye etme yoluna gittiler. Bu hareketten en çok Osmanlı maddi kültür varlıkları etkilendi ve Osmanlı sonrasında en büyük değişim şehirlerin dış görünüşünde meydana geldi.

Bulgaristan'da Osmanlı maddi kültür varlıklarının tasfiyesi 93 Harbi ile başladı. Bağımsızlıktan sonra şehirlerin modernleştirilmesi ve Bulgar karakterinin tebarüz ettirilmesi uğruna başta Sofya olmak üzere diğer şehirlerde yüzlerce cami, mescit, medrese, mektep, tekke, türbe, mezarlık konak, imaret, hamam, han, kervansaray, bedesten vb. eser Bâbiâli ve komiserliğin çabaları ve protestolarına rağmen Berlin Anlaşmasına aykırı bir şekilde imar planlarına alınarak çeşitli sebeplerle yıkıldı veya başka amaçlarla kullanılmak üzere tahvil edildi. Din taassubu ve ulusçuluğun sevgiyle yıkım faaliyetinden en çok camiler etkilendi. Bulgaristan hükümetlerinin vakıf sorununun çözümüne yanaşmaması ve vakıf emlakini tek tarafı olarak tasarruf etmesi vakıf eserlerini yaşamaları için gerekli olan maddi kaynaktan mahrum bırakarak bakımsız kalmasına sebep

²¹¹ BOA, A.MTZ.04, No. 23/48 (14 Zilkade 1307/1 Temmuz 1890); BOA, A.MTZ.RŞ, No. 9/6, lef 97, 98, 99, 100, 102 (3 Mayıs-3 Haziran 1890).

²¹² Lory, *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo*, s.108.

²¹³ BOA, A.MTZ.04, No. 155/71 (19 Nisan 1907).

²¹⁴ Akseki, a.g.e., s.56.

oldu. Bu bilinçli ihmal bir süre sonra onların “*mâil-i inbidam*” ve “*müşrif-i harab*” oldukları vesilesi ile emlak kanunu gerekçe gösterilerek yıkılmalarının önünü açtı. Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında miri ve vakıf emlak sorunu ancak 1909 yılında çözülebildi.

Bulgaristan’da geçmişin izlerinin silinmesi adına yaşanan yıkım humması sonucunda şehirler tarihlerini ve ruhlarını kaybederek Osmanlı kimliğinden uzaklaştı. Şüphesiz incelemiş olduğumuz dönemde Osmanlı maddi kültür mirası tamamen tasfiye edilebilmiş değildir. Aslında, bu süreç tedricen yakın zamanlara kadar sürmüştür. Günümüzde Bulgaristan’da kalan Osmanlı eserleri genel anlamda bakımsız durumdadır ve varlıkları ilgisizlik, kaynak yetersizliği ve Vandallar tarafından tehdit edilmektedir. Ancak, tahribat ve yıkıma rağmen Bulgaristan’daki Osmanlı eserleri Osmanlı sosyal ve ekonomik yaşamına ve Osmanlı mimarisinin gelişimine dair ipuçları sunmaktadır. Edirne’nin kuzeyindeki en eski Osmanlı eseri olan 14. yüzyıl sonlarından kalma İhtiman’daki İmaret Camisi ile kafe ve diskotek olarak kullanılan İmaret hamamı; Filibe’de Cuma Camisi, İmaret Camisi, Çifte hamam; Eski Zağra’da müze olarak kullanılan Hamza Bey Camisi, Şumnu’da Tombul Camisi (Şerif Halil Paşa Camisi) ve külliyesi, Razgrad İbrahim Paşa Camisi, Samokov Bayraklı Camisi, Köstendil Fatih Camisi, Sofya’daki arkeoloji müzesi, Banya Başı Camisi, Yanbolu Hadım İbrahim Paşa Bedesteni, Harmanlı kervansarayı ile köprüler, türbe ve tekkeler vs. bu tür eserlerdendir.²¹⁵

²¹⁵ Bkz. Kiel, *Bulgaristan’da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, s.1, 2; Lewis, a.g.e, s.4-10.

Kaynakça

I. Arşivler

I.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

- Bulgaristan İradeleri (BI).
 Hariciye, Tercüme Odası, (HR.TO).
 Meclis-i Vükela (MV).
 Sadaret, Bulgaristan (A.MTZ.04).
 Sadaret, Rumeli-i Şarkî Evrakı (A.MTZ.RŞ).
 Yıldız, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS).
 Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE).
 Yıldız, Mütenevvi Mâruzât Evrakı (Y.MTV).
 Yıldız, Perakende, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK).

I.2. Narodna Biblioteka Kiril i Metodiy (Sofya, NBKM):

- Orientaliski Otdel, Fon. No. 26 (Vidin).

II. Kitap ve Makaleler

- Adanır, Fikret: “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Balkan Tarih Yazınında Osmanlı İmparatorluğu”, *Toplum ve Bilim*, Kış 1999/2000, Sayı 83, s. 224–240.
- Akseki, Ahmet Hamdi: *Bulgaristan Mektupları*, Yay. Ferhat Koca, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000.
- Aydın, Mahir: *Şarkî Rumeli Vîlayeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Aydın, Mahir: *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996a.
- Aydın, Mahir: “Bulgaristan Komiserliği”, *Belgeler*, Cilt XVII, Sayı 21, 1996b, s. 71–127.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Cilt 4*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1982.
- Beydilli, Kemal: “Balkanlar’da Dönüm Noktası 93 Bozgunu ve Sonrası”, Mehmet Bereketli (Ed.), *Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar*, Rumeli Vakfı Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 25–34.
- Brunnbauer, Ulf: “The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the ‘Self’ and the ‘Other’”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 21, No. 1, 2001, s. 40–61.
- Cambazov, İsmail: “Sofya’da Bugünkü Osmanlı Mimari Eserleri”, Azize A. Yasa - Zeynep Zafer (Ed.), *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17–19 Mayıs 2000: Bildiriler, C. 1*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 189–220.
- Daskalov, Roumen: *Kak se misli Bilgarskoto vızrajdane*, LİK, Sofiya 2002.
- Daskalov, Roumen: *The Making of a Nation in the Balkans, Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press, Budapest, New York 2004.
- Eşrefoğlu, Eşref: “Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk’taki Türk Eserlerine Dair 1897 Tarihli Bir Rapor”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı I, 1972, s. 19–46.
- Fraser, John Foster: *Pictures from the Balkans*, Cassell and Co., London 1906.
- Georgieva, Tsevetana: “Pomaks: Muslim Bulgarians”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 12, No. 3, 2001, s. 303–316.
- Gradeva, Rossitsa: “Turks and Bulgarians, Fourteenth to Eighteenth Centuries”, Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, The Isis Press, İstanbul 2004a, s. 195-216.

- Gradeva, Rossitsa: “Turks in Eighteenth- Century Bulgarian Literature: Historical Roots of Present-Day Attitudes in Bulgaria”, Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, The Isis Press, İstanbul 2004b, s. 217-223.
- Hilendarski, Paisiy: *Slavyanobulgarsko İstoriya*, Yay. Yordan İvanov, Sofiya 1914.
- Hüseyin Râci: *Târîhçe-i Vaka-i Zağra*, Hürriyet Matbaası, İstanbul 1326.
- İnalçık, Halil: *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 2. baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992.
- İpek, Nedim: *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- İpşirli, Mehmet: “Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)”, *Belleter*, Cilt LIII, Sayı 207-208, 1989, s. 679-707.
- İşirkov, A.: *Grad Sofiya: Prez XVII vek*, Tsarska Pridvorna Peçatnitsa, Sofiya 1912.
- Jezernik, Božidar: “Western Perceptions of Turkish Towns in the Balkans”, *Urban History*, Vol. 25, No. 2, 1998, s. 211-230.
- Jusdanis, Gregory: *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, Millî Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 1998.
- Keskiöğlü, Osman: “Bulgaristan'da Bazı Türk Âbide ve Vakıf Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, No. VIII, 1969, s. 311-328.
- Keskiöğlü, Osman - A. Talha Özaydın: “Bulgaristan'da Türk – İslâm Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, No. XVII, 1983, s. 109-140.
- Kiel, Machiel: *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Van Gorcum, Assen, Maastricht 1985.
- Kiel, Machiel: *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, Çev. İlknur Kolay, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.
- Kitromilides, Paschalis M.: “‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans”, *European History Quarterly*, Vol. 19, No. 2, 1989, s. 149-194.
- Kostova, Zara: “Camiyata ‘Sofu Mehmed Paşa’ i prevriştaneto i v tsirkva”, Azize A. Yasa - Zeynep Zafer (Ed.), *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler, C. 1*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 427-438.
- Köksal, Osman: “Tanzimat Sonrası Bulgaristan'a Yönelik Bazı Islahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyetinin Kuruluşu”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 2003, s. 59-69.
- Lewis, Stephen: “The Ottoman Architectural Patrimony of Bulgaria”, *Electronic Journal of Oriental Studies*, IV, 2001 [M. Kiel, N. Landman & H. Theunissen (Eds.), *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht – The Netherlands, August 23-28, 1999*], No. 30, s. 1-26.
- Lory, Bernard: “Razsijdeniya vırhu istoričeskiya mit ‘pet veka ni klaha’ ”, *İstoričesko Budeşte*, No. 1, 1997, s. 92-98.
- Lory, Bernard: *Sıdbata na Osmanskoto Nasledstvo, Bulgarskata Gradska Kultura, 1878-1900*, pre. Lilina Yanakieva, Amisitia, Sofiya 2002.
- Macdermott, Mercia: *A History of Bulgaria, 1393-1885*, George Allen and Unwin, London 1962.
- Mccarthy, Justin: *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi, 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1998.

- Mijatev, Petâr: “Bulgaristan’daki Osmanlı Anıtları”, Çev. Yaşar Yücel, *Belleten*, Cilt L, Sayı 196, 1986, s. 291-313.
- Mutaftçieva, Vera: “Predstavata na ‘drugiya’: Obrazit na Turtsite”, Antonina Jelyazkova (Ed.), *Vrşkei na svmestimost i nesvmestimost mejdu Hristiyanin i Müsülmanin v Bulgariya*, IMIR, Sofiya 1995, s. 4–36.
- Nazırska, Jorjeta: *Bulgarskata derjava i neynite maltsinstva 1879–1885*, LİK, Sofiya 1999.
- Ortaylı, İlber: “Balkan Milliyetçiliği”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 36, Eylül-Ekim 1995, s. 5–10.
- Ortaylı, İlber: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4–8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 23–39.
- Palairêt, Michael: *Balkan Ekonomileri, 1800–1914: Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- Roudometof, Victor: “From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821”, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 16, 1998, s. 11-48.
- Shashko, Philip: “From the Other Shore: The American Perspective of the Eastern Question and Bulgarian Crisis of 1876”, *Bulgarian Historical Review*, No. 4, 1990, s. 3–21.
- Şentürk, M. Hüdayi: *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850–1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Şimşir, Bilal N.: *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.
- Şimşir, Bilal N.: *Rumeli’den Türk Göçleri*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Todorova, Maria: “Balkanlar’daki Osmanlı Mirası”, L. Carl Brown (Ed.), *İmparatorluk Mirası, Balkanlarda ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 70–112.
- Todorova, Maria: *Balkanlar’ı Tabiiyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Turan, Ömer: “1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe’de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 25, Sayı 4, 1996, s. 241–251.
- Turan, Ömer: *The Turkish Minority in Bulgaria (1878–1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.
- Turan, Ömer: “1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Bulgaristan’daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi”, Azize A. Yasa - Zeynep Zafer (Ed.), *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17–19 Mayıs 2000: Bildiriler, C. 2*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 763–771.
- Turan, Ömer: “Bulgaristan’da Türk Vakıfları”, Ali Çaksu (Ed.), *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (21–23 Nisan, 2000, Sofya)*, IRCICA, İstanbul 2002.